कुमार सम्भव टीका

नं २

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अस्त्युत्तरस्यामिति ॥ कश्चित्पथिको धनं लिप्समानः संबोधनादिद्वारा तद्दातृत्वायुक्तं पृष्टस्तु वयन्त्वस्य
धनस्य प्राप्त्यासंभाव्यात्तेन याचामभिव्यनक्ति हे अस्त्युत्तरः अधिराज अहं मालयः स्यां अस्तीत्युत्तरं यस्य स तस्य संबोधनं वाच
काशयन्नात्र समनन्तरमेव वितरणोद्यतः अधिराजस्त्वं नः सिद्धोऽहं मालयः स्यां मायाः लक्ष्म्याः आलयः आश्रयः स्यामनेयं अधि
दूतसमर्पकं विशेषणमाह अनाम नगेति अनाम नं अन्यकारितः नम्रीभावः अभिभव इति यावत् तं न गच्छतीत्यव्याहते ऐश्वर्ये इति भा
वः कीदृशोऽहं दिशि देवतात्मा हि प्रसिद्धो दिशि जात्यभिप्रायेणैकवचनं सर्वासु दिक्षु देवतावित्स्वादिदेवतात्मा सामान्यास्वरूपं
यद्यपि अविशेषो वा सविशेषो वा ब्राह्मणो मम देवतेति भावः वचनान्मातिमात्रेण दिदेवता त्वं तथापि श्रोत्रपदोपादानाद्यावती वै देव
तास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीति तस्माद्वेदविद्धोत्रा ब्राह्मणेभ्यो दिवे २ नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणा
तीति अस्त्युक्तं सर्वदेवतास्वरूपत्वं व्यनक्ति तेन च न विद्यया केवलया .... सीमाचलत्वात् उक्तं
कैलाशो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ अन्योऽभयावभिव्याप्त सागरान्मानदण्डत्वेनोक्तोवलत्वात् उक्तो लालेकारः अप्रकृतगु
णक्रियाभिसंबंधाद् प्रकृतत्वे नमस्तुतस्य संभावनमुत्प्रेक्षेत्युत्प्रेक्षालंकारः सर्वस्वालंकारः अस्मिन्सर्गे प्रायेणोपजात्युपजातिः क्वचिदिंद्र
वज्रोपेंद्रवज्रे च तल्लक्षणं तु स्यादिंद्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेंद्रवज्रा जतजास्ततो गौ अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदी
यावुपजातयस्ता इति १ कुतः परंपरोऽशाभि श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोढुमाह यमिति सर्वे च ते
शैलाश्च सर्वशैलाः पूर्वकाले कर्तृजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समासः यं हिमवंतं वत्सं परिकल्प्य प्र
विधायदोहदक्षे दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि जाते सति वत्सस्य च भावेन भावलक्षणमिति भावलक्षणे सप्तमी पृथुपदिष्टां पृथुना राज्ञा
वैन्येनोपदिष्टां इदं तथा प्रदर्शितां धरित्रीं गोरूपधारिणीमिति शेषः गोरूपत्वानुवसुंधरेति विष्णुपुराणात् अकल्पितं चेति कि
मेतं भास्वन्ति भास्वंति च भास्वंति युतिमंति ओषधीर्दिशो [illegible] नपुंसके इत्यादिना नपुंसकैकशेषः ॥

रत्नानि मणीन् जातिश्रेष्ठवस्तूनि च रत्नं श्रेष्ठमणावपीति विश्वः जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते इति महौषधीश्च
संजीवनीप्रभृतीश्चरितास्तेन परिणता इति शेषः ताः हीरपरिणामिनीरिति विष्णुपुराणात् दुदुहुः दुहियाच्यादिना द्विकर्मक
त्वं अत्र प्रयोजकत्वे पि शैलानां पंचमिहितैः कर्षति ग्रामं ग्राममन्त्रीरिति वत् तत्समर्थाचरणात्कर्तृत्वेन व्यपदेशः दुहेः स्थिरित्वे पि कर्तृ
मिप्राय विवक्षायां परस्मैपदं अत्रार्थप्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुनर्दैत्यैर्वसुधा औषधीश्चैव भास्वति रत्नानि विविधानि च वत्सस्त्वत्र हिमवाना
सीद्दोग्धा मेरुर्महागिरिरिति एतेन वत्सस्य मातुः प्रेमास्पदत्वादस्य सारग्राहित्वं गम्यते तथा च नगस्य रत्नविशेषभाक्त्वं नगाधिराज
त्वे पयुक्तमिति भावः अत्र हिमवद्दोहनस्य प्रस्तुतत्वात् पृथुदोहस्य धीरत्नानां च पयानामप्रस्तुतत्वात्तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसंबंधादौ
पम्यस्य गम्यत्वाच्च एवं प्राकारेणिकविषया तुल्ययोगिता नामालंकारः तदुक्तं प्रस्तुतानां तथान्येषां केवले तुल्यधर्मिता ॥
औपम्यं गम्यते यत्र समता तुल्ययोगितेति न चागरूपकपरिणामाद्यलंकारसंकाकार्या तेषामारोप्यमूलत्वात् हिमहिमा
चलादिषु वत्सदोग्धृत्वादीनामारोपसिद्धत्वेनारोप्यमाणत्वादिति ॥ २ ॥ ननु हितो वदयितस्य तस्याप्यतमनभिगम्यत्वात् श्रि
त्रीवइवसकलमपि सौभाग्यमफलमित्यत्राह अनंतेति अनंतरत्नानामिति प्रभवः कारणं अनंतानामपरिमितानां रत्नानां
श्रेष्ठवस्तूनां प्रभवस्य तस्य हिमाद्रेर्हिमं कर्तृभूतं सुभगस्य भावः सौभाग्यं इगन्तलिङ्गं तेन पूर्ववदस्योभयपदवृद्धिः तद्विलोप
नीति सौभाग्यविलोपि सौंदर्यविघातकं न जातं नाभवत् तथाहि एको हि दोषो गुणसन्निपाते गुणसंघाते इंदोः किरणे
ष्वंकेऽपि निमज्जति अंतर्लीयत इत्यर्थः न हि सर्वो दोषश्चित्रवगुणाभिभावक एव किंतु काश्चिदेव कलिकादन्नत्वोरभिभ
यतेऽच अन्यथा समस्तवस्तुहानिप्रसंगादिति भावः अत्रायमानु प्रमितो र्थांतरन्यासोलंकारः नेयं सोऽर्थांतरन्यासो व
स्तुप्रति किंचन सततसाधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः इत्यादंडी यश्चेति किं चेति चार्थः यो हिमाद्रिः अप्स

2

रसां विभ्रममंडनानि अलंकरणानि अथवा विभ्रमो विपरीतविन्यासः विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्यय इति दशरूप-
केनेन मंडनानि ते यांसि पादयेत्री एतत्रानुरागदर्शिन्यो ऽप्सरसः संध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरयंतीति भावः तथा भ्रांतिमदलंकारो ऽपु-
त्पद्यते कर्णकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी वारि वहंतीति वारिवाहाः बलाहकाः मेघाः पृषोदरादित्वात्साधुः तेषां देहे देहबंधे विभक्तोसं-
क्रमितो रागो यया तां तया तोकं स्तेनाडेरंबं कपत्वं गच्छति इदं विशेषणं द्वयं संध्यायामपि योज्यं धातवः सिंदूरगैरिकादयो य-
स्य संतीति धातुमान् नित्ययोगे मतुप् तस्य भावः धातुमत्ता तया तु योगित्वमिति संबंधो वाक्यार्थः समासकृत्तद्धितेषु संबंधा-
नमिति वचनात् लक्षणया तु धातुमित्यानुषंगिणं धातुमित्यर्थः अकालसंध्यामिति नियतकालात्संध्यामिव श्रितवैः अं-
गैर्बिभ्रद्भिः धत्ते अत्र संध्याशब्दस्य जातिवाचित्वान्न्यूनोक्ता ४ पदमिति यस्मिन्नद्रौ किरातास्तुषारस्रुतिभिर्हिमनिस्यं-
दैर्धौतं क्षालितं रक्तं यो गितं पदं स्वतयोक्तं ततो ऽप्रहमिति भावः हतोद्विपानां सिंहानां केसरिणां सिंहानां पदे पादक्षेप-
स्थानं अदृष्ट्वापि नखरंध्रैर्नखश्रेणिभिर्मुक्तैस्त्यक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विंदंति जानंति अत्र द्व्यीधा सिंहश्रांति नोगजेंद्राश्च मुक्ता-
कारा इति भावः करींद्रजीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्यु-
द्भवमेव भूरि ५ ग्रामेस्वलेति सिद्धा अणिमादिसिद्धाः देवयोनिविशेषाः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी दे-
वयोनय इत्यमरः ग्रामे स्वलोम्नः ग्रामे स्वलं नितंबवर्यंते मेखलाखड्डुंदे स्यात्कांचीशैलनितंबयोरिति विश्वः ॥
आसन्नयोदामिविध्योरित्यव्ययीभावः संचरतां घनानां मेघानां अधस्सानुनि मेघमंडलादधस्तटानि गताआतपाद्वितीयाश्रि-
तेत्यादिना समासः छायाम नातपं निषेव्य छायामाश्रय छायासत्पश्रियाकांति प्रतिबिंबमनातपमित्यमरः वृष्टिभिरुद्वेजि-
ताः क्लेशिताः संतः उद्वेगत्तिमिते क्लेशेनमेदस्यामिनीतिशद्वाराणिवे यस्य हिमाद्रेरातपवंतिसानतयानि शृंगाणिआश्रयंते

॰प्रतिमेघमंडलमेतस्योन्नत्यमितिभावः न्यस्तेति यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिंदूरादिद्रवेण गुणोरागेद्रवेरसइत्यमरः न्यस्तात्
रालिखितवर्णाः ॰अनंगवकुंजरशोणाः कुंजरस्यचैवबिंदवः कार्येवयोविशेषभाविनः पद्मंजात्यः पद्मकेजलबिंदुजे
लकमित्यमरात् रक्तानंगवशोणाः रक्तवर्णाः लिखितभागेष्विति शेषः भूर्यत्वचो भुजपत्रत्वचः भुजपत्रोभुजोभूर्जे
तियादवः विद्याधरसुंदरीणां सुरसुंदरीणां लिख्यतेयेष्वितिलेखयत्रिकाः अनंगलेखाः तेषां क्रियया कामव्यंज
कलेखकार्येणेत्यर्थः उपयोगमुपकारं व्रजतीति दिव्यांगनाविहारयोग्योयंशैलइत्याशयः ॰अहमिहस्थितवत्यपित
त्रवसनप्रियामकः लिखितपत्रमनंगरसाकुलविरहिणीप्रहिणोतिप्रियेप्रति ७ यद्गति पोहिमाद्रिः दरीमुखासे
धमुखं तस्मादुत्थेनोत्पन्नेन ॰आतश्चोपसर्गइतिकप्रत्ययः समीरणेन वायुना कीचकावेणुविशेषाः वेणवःकी
चकास्तेस्युर्येस्वनंत्यनिलोद्धताः इत्यमरः तेषांरंध्रभागाञ्छिद्रप्रदेशान्पूरयन्धमयन्नूवोस्मिकोविभुसुखमाह
तेनवंसरंध्राणिपूरयतीतिप्रसिद्धं उक्तास्यतांदेवयोनित्वाद्गुर्वैर्गांधारग्रामेणगानंकरिष्यतो• उक्तंचनारदेन ॥
षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायंति मानुषाः न तु गांधारनामानं सचलभ्यो देवयोनिभिरिति किन्नराणां देवगायका
नां तानो नाम स्वरांतरप्रवर्तकोरागः स्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुदशापरनामावंशावाद्येसाध्याप्रधानभूतः स्वरविशेषः
तानस्त्वराशोरोमतश्चाभिनगुप्तः ग्रातायेयेस्वरंगच्छेतेनवंशेनतानच्छेदितिभारतः तत्रदानशीलत्वतानप्रदायित्वं
वांशिकत्वंउपगेतुमिच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा लालाचदरीमुखोत्थेनेत्येकदेशावर्त्तीगम्यतेचात्रावयविनवंसोकाखोहृपरां
पुच्छनिर्दिष्टोहिमाद्राविन्युलेवकृता ८ कपोलेति यत्र हिमाद्रौ करिभिः करेणुगंडस्थलकंडूविनेतुम
पनेतुं विघट्टितानां कर्षितानां सरलद्रुमाणां देवदारुविशेषाणां संबंधिस्स्रुतानि करिकपोलकषणात्स्रुतानि
क्षीराणिपयांसितेषांभावस्रुतत्वाहेतुनाप्रसृतउत्पन्नोगंधः सानुनिशिखराणिसुरभीकरोति एतेनास्यगर्जनकर

कु॰
३

लंगम्यते तृपागजायुर्वेदे हिमवद्विंध्यमलयोगजानांप्रभवागजाइति ९ वनेचराणामिति यत्रहिमाद्रौ
रजन्यांदर्यः कंदराः स्वगृहास्तेषामुत्संगेषु निषक्ताः संक्रांताः भासो यासांताः औषधयस्तृणज्योतींषि वनि
तानांवाचो वनितासखायोरताहः सखिभ्यष्टजितिटचू तालोरमणाइत्यर्थः वनेचरंतीति वनेचराः कि
राताः चरेष्टइतिटप्रत्ययः तत्पुरुषेकृतिबहुलमित्यलुक् तेषां स्त्रीसहचराणां कांतायुक्तानां स्त्रीपुरुषाणांअ
तैलपूराः अपनेहिताः स्नेहाइत्यर्थः सुरतप्रदीपाभवंति अत्र औषधीष्वारोप्यमाणस्य प्रदीपस्य प्रकृतसुरतोपयोगात्
परिणामालंकारः तदुक्तं आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधात्का
रणकार्याभिव्यक्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयसंसृष्टिः १० उद्वेजयंतमिति यत्रहिमाद्रौ शिलीभूतंहिम
यत्र तस्मिन् अतएवांगुलीनां पार्ष्णिभागानां अग्रदेशानां उद्वेजयंत्यपि अतितीव्रत्वात् क्लेशयत्यपि पथि मार्गे श्रोण
यश्च श्रोणिपयोधराः आरोपगतादेकवचनाभावः दुर्भरेण श्रोणिपयोधरेण खिन्नाः पीडिताः अश्वमुख्योद्धतेक्तः ।।
उपसर्गादितिधातोर्विविक्ष्वेः अश्वानांमुखानीवमुखानि यासांताः अश्वमुख्यः किन्नर्यः उपचसमाः स्यात्किन्न
रः किंपुरुषः तुरंगवदनोमयुरित्यमरः मंदांगतिं मंथरगमनं नियंदंति नत्यजंतीत्यर्थः पादपीडाकरेपिदुर्भर
भारभंगुरशरीरैर्नशीघ्रंगंतुंशक्यतइतिभावः ११ दिवाकरादिति योहिमाद्रिः दिवादिवसेभीतंभयाविष्टमि
वउलूकमिवेतिचध्वनि गुहासुलीनंअंधकारंध्वांतं अंधकारोस्त्रियांध्वांतंतमिस्रंतिमिरंतमइत्यमरः दिवादिनंकरो
तीतिदिवाकरात्सूर्यात् दिवाविभेत्यादिनाटप्रत्ययः भीत्रार्थानांभयहेतुरित्युपादानत्वात्पंचमी रक्षतित्रायते ननुक्षु
द्रस्यशरणमनर्हमित्याशंक्याह क्षुद्रेइति उच्चैःशिरसामुन्नतानांशरणंप्रपन्नेक्षुद्रेनीचेपिअतीवसज्जनइवममत्व
ममायमितिस्वाभिमान आलीतिशेषः मूलेममशब्दात्षष्ठीप्रतिपादकादव्ययात् त्वप्रत्ययः अर्थान्तरन्यासोलंकारः ।।

दिवाभीतःचौ
रेघोकपि
लेकुम्भकारो

लोभाद्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणागतं
ब्रह्महत्यासमंतस्य पापमाहुर्मनीषिणः १

एकतःक्रतवःसर्वेसमाप्तवरदक्षिणाः
एकतोभयभीतस्यप्राणिनःप्राणरक्षणं २

लांगूलविक्षेपेति चमर्यो मृगविशेषाः इत्यतो लांगूलानि वालधयः पुच्छो लूम लांगूले वालहस्तस्तु वालधिरित्य
मरः तेषां विक्षेपैर्धूननैर्विसर्पिण्यः प्रसरणशीलाः शोभाः कान्तयो येषां ते शशांकमरीचय इव गौराः शुभ्राणि तैः गौरः करी
रे सिद्धार्थे शुक्ले पीते पुंसि अरुणे विचेति मालतीमाधवीयं उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः चामरव्यजनैः श्यामरैरिति स्व
हिमाद्रेर्गिरिराजशब्दं गिरिराजसंज्ञामर्थयुक्तमभिधेयवन्तं कुर्वन्ति राज्ञो हि छत्रचामरादि चिह्नानि भवन्तीति भावः १३
यत्रांशुकाक्षेपेति यत्र हिमाद्रौ अंशुकक्षेपेण वस्त्राहरणेन विलज्जितानां किंपुरुषाङ्गनानां किंनरस्त्रीणां यदृच्छया दैवगत्या
दरीगृहद्वारेषु विलंबिनो विलंबमाना नदेत्ताः जलदपंक्तिरस्किरिण्यो जवनिका भवन्ति अन्येषामपि कामिनीनां दिवा सुरतसौ
ख्यमनुभवतां गृहद्वारि विलंबिन्यो जवनिकास्तीर्थे तेषां तासां स्वभावतः एव भवन्तीति पर्वतगुणः प्रतिसीरा जवनि
का स्यात्तिरस्करिणी च सा इत्यमरः तिरसोन्यतरस्यामिति सत्वं जलदश्रेणीरूपमाणा तिरस्करिणीत्वस्य प्रकृतोपयोगि
त्वात्परिणामालंकारः १४ भागीरथीनिर्झरसीकराणामिति भागीरथीनिर्झरसीकराणां गङ्गाप्रवाहपयःकणानां
कंपितदेवदारुः मुहुः पुनः पुनः सद्योवा योनः पुरप्रणयार्थे च सद्योर्थे स्यान्मुहुः पद
मिति वैजयन्ती कंपितदेवदारुः भिन्नानि विश्लेषितानि शिखिनां कलीकृतानि शिखंडिवर्हाणि गलितलापवार्चं किरातक
दिवर्हाणि येन स तथोक्तः क्रमाद्विश्लेषणं अयेन प्रोत्य माघसोरभ्यान्युक्तानि यस्य हिमाद्रेर्वायुर्यद्वायुः अन्विष्टमृ
गैर्मार्गितमृगैः श्रान्तैरिति भावः अन्विष्टं मार्गितं मृगितमित्यमरः किरातैः रासेव्यते १५ सप्तर्षिहस्तावचिति ।।
सप्तचते इस्त यत्राश्च सप्तर्षयः दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः तेषां हस्तैरवचितेभ्योऽवशिष्टानि अवशिष्टा
नि नतु सन्नीलोत्पलकलिका मेने महान् दोषो विद्यते यदुक्तं कुड्मलेनार्चयेद्देवं शिवमाल्येन लंघयेत् सत्यं पंकजान्यपि
त्रिविधानि विकसितः संकुचिता निश्रमिश्रमवाविकस्वराणि नवीनकलिकाश्च अयते सविकाशाव्यक्तिं उक्तं च ।।
पुराणान्यहरणः प्रातर्मध्यमानि च भास्करः नवीनान्यंभोजानां विकाशो मेव जायते मुनयोपि द्विविधा उदित्या

५

जितो ऽनुदितया जिनश्च ऽतेन ते ऽनुदितया जिता मुनयो ऽग्रहस्तेन विकासितानि यस्मात् विकमलान्याददाना न पुनः कलिकाऽ
त्यर्थी पुरा हि स्मा विकमलानां त्रैविध्यमुक्तं विकसितं कुंचितं पुनर्विकस्वरे यत्पुंजे कुड्मलं स्त्रियाः कलिका कथ्यते नूतन
विकासिनी मधुलिहामर्थः शोभोप्रधानेनेतास्थेऽत्रि सप्तर्षयो युक्तः कर्मणि घञ्‌ल्यपः अग्रेण पद्मानां साकल्ये स
चितं यस्य हिमाद्रेः हरंतीति हराणि इत्युपधलक्षणः कप्रत्ययः अग्रे उपरि यानि सरांसि तेषु रुहाणि निरूढानि अधः
परिवर्तमानो भ्रमन् विवस्वान् सूर्यः ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः प्रबोधयति विकासयति न कदाचिदधोमुखैः अतिमार्तंडमंडलतु
दयमहमेरिति भावः १६ यज्ञांगेति यज्ञांगानां यज्ञसाधनानां सोमलताकुशपलाशादीनां योनिः प्रभवस्तस्य भावस्त
त्वं उक्तं यज्ञांगार्थमवसृष्टो हिमवानचलेश्वरः इति चकारान्न केवलं यज्ञांगयोनित्वं अवेक्ष्य धरित्रीधरणक्षमं
धारणायोग्यं सारं बलं च शरीरबले स्थिरांशे चेत्यमरः अवेक्ष्य ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो ऽस्य व्यवस्थापितो यज्ञभा
गो यस्मिन् तत्तथोक्तं शैलानामाधिपत्यं अधिपतित्वं पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यगिति यक्प्रत्ययः अन्वतिष्ठद्दत्तवानित्यर्थः
उक्तं च ब्रह्मांडे शैलानां हिमवंतं च नदीनामथ सागरं गंधर्वाणामधिपतिं चित्ररथं विदुरिति १७ कुलस्येति ॥
समानसीमिति संप्रति कन्याप्रसोति सइति मेरोः सखा मेरुसखः बंधुसंपन्न इति भावः स्थितिज्ञः मर्यादाभिज्ञः
श्रितसंपत्तिरनेन सूच्यते स हिमवान् पितॄणां मानसीं संकल्पजन्यां कन्यां मुनीनामपि माननीयां योगब्रह्मवादाभ्यां
पूज्यामित्यर्थः उक्तं च विष्णुपुराणे तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेना वैतरणी तथा ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे
द्विजोत्तम इति आत्मानुरूपां कुलशीलसौन्दर्यादिभिः सदृशीं मेनां मेनकां देवीं कुलस्य स्थितये वंशस्योद्धरणाय प्रतिष्ठाये
न तु केवलं भोगाय विधिना शास्त्रेण उपयेमे परिणीतवान् ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु
पुष्टविपुष्टयोः उपाधर्मः स्वकारणं इत्यात्मनेपदं तेनैव मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो
मैनाक उच्यत इति ब्रह्मांडपुराणे १८ कालक्रमेणेति कालक्रमेण गच्छता कालेनेत्यर्थः तयोर्मेनाहिमवतोः स्वरूपयो

गेसौंदर्यानुगुणे अथवा रूप्यं तेऽनेनेति रूपं ज्ञानं तयोर्योग्ये शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः उक्तं च कांतामनोरमं चैव जठरं जठ
रेन या चतुर्धा यौवनं ज्ञेयं कामशास्त्रविशारदैः षोडशाभिर्वर्षैरेकं यौवनं कांतेयानवंशो मनोरमं भवति पुष्टदेहबलः जठरे
क्षिभक्तमात्रः स्वल्पांगबलश्च जाठरे नियतमिति १८ असूतेति सा मेना नागवधूपभोग्यं नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः अंभो
निधिसंख्यं कृतमैत्रेकसख्यं सूचयन्नाह पक्षच्छिदि पक्षच्छेत्तरि सत्सु देवेन्द्रादिनाक्लिष्टे वृत्रशत्रौ शक्रे क्रुद्धे कुपिते सत्यपि
कुलिशक्षतानां वज्रप्रहाराणां संबंधे षष्ठी वेदनां जानातीति वेदनाज्ञः अतोऽनुपसर्गे कः उपपदमतिङिति समासः सम
भवतीत्यवेदनाज्ञः तं कुलिशक्षतवेदनानभिज्ञमित्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः पक्षच्छेदोद्यतः शक्रः त्राणाय
शरणागमनायानयोः सख्यमुत्तलमिति भावः सर्वपर्वतपक्षच्छेदे स्वयमनुद्विग्नं चेति मैनाकस्योत्कर्षः तादृक्पुत्रवती हिमाद्रि
रिति सार्थकं मेनाकस्य वर्णनं यस्मात्तु न भवेत् नानविनायते वाधिता न योपद्वलेतनोप्राज्ञः पुत्रिकासंकथेति अथात्काय
दिशायनन निषेधात्स्वावत्याभ्रात्मतीत्वं दर्शितमिति २० अथेति अथ मेनाकजन्मानंतरं दक्षस्य दक्षप्रजापतेः कन्या भवस्य
हरस्य पूर्वपत्नी पूर्वभार्या सती नाम्नी पुनः कथं भूता सती पतिव्रता सती साध्वी पतिव्रते त्यमरः सती नाम देवी पितुर्दक्षस्य रोषात्
कर्तरि षष्ठी अपमानेन स्वभर्तुरवज्ञया प्रकोपिता योगेन योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती जन्मने पुनरुद्भवाय शैलव
धूं मेनां प्रपेदे अत्र पुरा देवी दक्षाध्वरे सर्वेषु कश्यपादिजामातृषु निमंत्रितेषु सत्सु यदैव सा महादेवसहिता नागतान्त तस्य
भर्तुरवज्ञामसहमाना हूयमानमानसया किं मे तेन ममदेहेना विवेकिजातिर्जन्मलेन पित्रा प्रयोजनं भवांतरे पिनवीभूतोऽमे
भयादिति अभिधाय तत्र सदः समेत्य ज्वाज्वल्यमानज्वालाकरालकुंडे देहोत्सर्गं विधायि स्वसतीरं योगाग्निना ददाहेति क
थानुसंधेया २१ असंधराणामिति भव्या कल्याणी सा दक्षस्य कन्या सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधिमत्यां निय
मवत्यां आकाशे चाशयनं मात्समंडलेषु प्रवेशनं समुद्गामिनीशरदवलंघनं चतुः पश्चाग्निपथ्य दर्शनं इत्यादि योग्याऽस्यत्यर्थः
नियमविशेषः स समाधिर्नाम समाधे विद्यते यस्याः सा तस्यां मेनकायां सम्यक्प्रयोगात्साधाचरणाद्धेतोः अचरिताया अभ्र

शायां नीतौ उत्साहगुणेनोत्साहशक्त्या कर्त्री संपद्विवोऽपादि उत्पादिता पद्यतेः कर्मणि लुङ् चिण् भावे कर्मणोरिति
चिण्प्रत्ययः चिणो लुगिति लुक् २२ प्रसन्नादिति प्रसन्नानि निर्मलानि दिग्यत्र तत् प्रसन्नदिक् अहरजो वृष्टिभिर्मुक्तं पांशुप
घातरहिता पांशुभिर्विभक्ता रजोभिः रहिता वाता वायवो यस्मिंस्तत्तथोक्तं सेवनीयता: स्वनस्य बाह्यान्तरं यथा भवति त
थापुष्याणां रहितं यस्मिंस्तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्या जन्मदिनं तज्जन्मदिनं स्थितिशीला: स्थावरा वृक्षादयस्तेभ्यस्तेषां स्थे
शुभाशेत्यादिना वरच् प्रत्ययः जंगमं तेभ्यो गच्छतीति जंगमा देवदेवतिर्यङ्मनुष्यादयः गमेर्यङन्तात्पचाद्यच् ॥
स्थावराश्च जंगमाश्च स्थावरजंगमास्तेषां स्थावरजंगमानां देहधारिणां शरीरिणां सुखोदयाय नेदाय यभव यदुक्तं ॥
वानरहताश्च जीवाश्च यस्मिन्नजाते नन्दुर्जनैः पीड्यंते सततं तस्या जीवितं सकलं भुवि २३ तयादुहितेति स्फुरत्प्रभाम
ण्डलया तया दुहित्रा सवित्री जनयित्री मेनात्यरतिस्त नीत्यादिनाऽऽगमः विदूरस्याद्रेः प्रांतभूमिर्वैदूर्यभूमिः म
णिमया भूमिः विदूरे विदूरस्य गिरेः नूतनमेघरोधसः शलाकाकलकसीमां तेभवोत्सस्य करोद्भवेदिति वुञ् नवमेघशब्दोद्भि
न्नयारत्नशलाकया रत्नांकुरेण वसुतरां चकासे तत्र हि नवजलधरगर्जिते तद्वीलाविद्भिन्नी धूमाणि द्वयाणि घातशोरत्नजात
यः समुत्पद्यंते २४ दिनेदिनेति लब्धउदयो यया सा लब्धोदया उत्पन्नेत्यर्थः प्रभृतितेत्यन्वयः दिनेदिने प्रतिदिनं नित्य
वीप्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः परिववृधे आप्याय समा नामैतत् सा बाला चांद्रमसद्र्यंचांद्रमसी लेखा कला कलांतरा
णीव लावण्यमयान् कांतिविशेषान् पुष्णात् पुष्णाति कलेपुष्पाद्यायातलेपमिवांतरा प्रतिभाति मदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते
इति भूपालः विशेषानवयवान् विशेषोवयवे व्यक्तौ इत्युत्पलमालायां ज्योत्स्नाधामंतरे अंतर्द्धीनेमे धातानि ज्योत्स्नांतरा
णि ज्योत्स्नायाः अंतर्हितानि श्रावतानि तन्मध्यानीति यावत् अन्याः कलाः कलांतराणि वसुमच्चेति समासः स्वानात्मी
यान्यतादर्थ्ये रघ्रांतद्धि पुष्यांतरमित्युभयत्रापि सात्वतः पुष्टोप उपचितवती सेयमनेकेव शब्दवाक्यार्थोपमेत्याहदंडी वाक्या
र्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधेति २५ तोयार्द्रतीति बंधुवाक्यार्थोपमेत्याहदंडी

॰वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधेति बंधुप्रियां तां बालां बंधुजनः पित्रादिराभिजनेना
दाग्गतेन आभिजनेन पित्रादिपूर्वबंधुसंबंधोपाधिकेनेत्यर्थः अभिजनात्पूर्वबांधवा इति काशिकायां नाम्ना पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वतीत
स्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः इति जुहाव आहूतवान् ह्वयतेर्लिट् पर्वतजन्मत्वोपाधिना पार्वतीनाम जगामेत्यर्थः पश्चादाभिजननामप्र
वृत्त्यनंतरं मात्रा जनन्या उ इति संबोधने उ इति वितर्के संबोधने पादपूरणेपीति गणव्याख्याने मा इति निवारणे उमेति अपि वत्से मा कुर्व
त्येवंरूपेण तपसस्तपश्चर्यातः वारणानामीप्सित इत्यपादानत्वात्पंचमी निषिद्धा वारिता सती सा बाला उमेत्याख्यं नामधेयं उमाख्यं
जगाम २६ महीभृत इति पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामित्येकशेषः ते अस्य संतीति पुत्रवान् भूमार्थे मतुप्
तस्य पुत्रवतोपि बहुपत्यस्यापीत्यर्थः महीभृतो हिमाद्रेर्दृष्टिश्चक्षुस्तस्मिन्नपत्ये त्यत्यके आदुर्हितरं सर्वेष्वपत्येष्वेकं तपोसमेत्य
मरः तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः तृप्तिं न जगाम तर्हि निरपत्यो भविष्यतीत्याह पुत्रवतोपि तथाहि अनंतपुष्पस्य नानाविध
कुसुमस्यापि मधोर्वसंतस्य संबंधिनी द्विरेफमाला भृंगमाला चूतस्य विकारे चूते चूतस्य कुसुमे अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षे
भ्य इति विकारार्थे उत्पन्नस्य मयटः पुष्पमूलेषु बहुलमिति निर्वचनाल्लुप् सविशेषः सातिशयः संगो यस्याः
सातत्पोक्ता भवति अत्याशक्तेत्यर्थः २७ प्रभेति प्रभा महत्या प्रकाशाधिकया शिखया ज्वालया दीप इव पूतः च विभूषितः
शिखा दीपयोश्च एकवाचि भावात् हृदेन व्यपदेशः त्रयो मार्गा यस्यास्तया त्रिमार्गया गंगया मंदाकिन्या तृतीया द्यौर्लोकस्त्रि
दिवः स्वर्गः पूतः च पुनः विभूषितः स्वर्गे त्रिविष्टपे त्रिदिवस्य त्रिभागवत्यामालोचते ल दीव्यतेश्च घजर्थे कविधानं दीव्यत्य
गेत्यर्थः इति क्षीरस्वामी तस्य मार्गः स्वसंस्कारो व्याकरणजन्या शुद्धिः तद्वत्या गिरा वाचा भईर्वाललक्ष्मीर्निहता पिबा वीति श्रुते
रितिभावः मनसईषी मनीषी विद्वानिव पूतः विभूषितः पृषोदरादित्वात्साधुः तया पार्वत्या स हिमवान्पूतः शोधितश्च भू
षितश्च अत्र शिखा त्रिमार्गा गिरां भगानां नहित्वान्न विशेषणाधिक्यदोषः इयं मालोपमेति २८ मंदाकिनीति सा पार्वती बा
ल्ये वयसि क्रीडानां रसः स्वादो रुचिरिति यावत् इयं क्रीडारसे रसो गंधरसे स्वाद इति विश्वः निर्विशतीति भुंजानेव निर्वि

१०९
६

शोभनतिभोगयोरित्यमरः आदीर्नद्योर्नुम इति नुमागमाभावः सखीनां मध्यगता सती मंदाकिन्यां सैकते षु वेदिकाभिः कंदुकैः
कृत्रिमक्रियया निर्वृत्तैः ड्वितः क्त्रिरिति क्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम् नित्यमिति मुमागमः अथ पुत्रकैः पंचालिकाभिः पंचालिकापुत्रि
कास्याद्वस्त्रदंतादिभिः कृतेत्यमरः संज्ञायां कन्निति कन्प्रत्ययः मुहुः रेमे २९ तामिति स्थिरः स्थायी उपदेशः प्राग्भवी
यो यस्यां तां गृहस्थे शिक्षाकरीं तामित्यर्थः तां पार्वतीमुपदेशकाले पठनसमये प्रपेदिरे सर्वविद्या जन्मान्तरविद्याः पूर्वजन्माभ्यस्तविद्या
इत्यर्थः का इव शरदि गंगां हंसमाला इव यथा हंसमाला शरत्काले गंगां प्राप्नुवंति नक्तं रात्रौ महौषधिलता विशेषं आत्म
भासः स्वदीप्तय इव प्रपेदिरे उपमानसामर्थ्यात् उपदेशेतरेणैवेति गम्यते प्रतिजन्म यदभ्यस्तं ज्ञानमध्ययनं तपः तेनैवाभ्या
सयोगेन तद्देवाभ्यसते पुनरिति ३० असंभृतमिति अथ विद्याप्राप्तेरनंतरं सा पार्वती अंगयष्टेः शरीरलतायाः असंभृतं
अयत्नसिद्धं मंडनं प्रसाधनं अपरं किंलक्षणं यौवनं वयः अनासवाख्यं चानन्यतिरिक्तमदस्य चेतोविकारस्य जननं करणं आस
वाख्यरहितमनासवाख्यं मदस्य कारणं साधनं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं अतेवाल्यात् शैसवात् परमितरं भावं यौवनं प्रपेदे प्राप यौव
नेनैव हि युवतयः प्रसाध्यंते ऽसुसंति माद्यंति विकारमयंते चेति भावः अत्र द्वितीयपादे आसवरूपकारणाभावेऽपि तत्कार्यमदो
क्तेर्विभावनालंकारः तदुक्तं कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावनेति प्रथमतृतीयपादयोस्तु तल्लक्षणाभावाद्यौवनेऽप्यारोप्यमाणयोर्मंड
नमदनास्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगित्वात् परिणामाख्यो लंकारः सर्वस्वालंकारः तल्लक्षणं तूक्तं ३१ उन्मीलितमिति नवयौवनेन प्रथमयौ
वनेनाविभक्तं अभिव्यंजितं स्तनजघनादिसंस्थानं अभिस्यर्थः तस्याः पार्वत्याः वपुः तूलिकया कूर्चिकया शलाकयेत्यर्थः तूलि
का कूर्चिका लेख्यरूपचिकायां तलशाययोरिति विश्वः उन्मीलितं जनानव्येण प्रकाशितं समुत्कीर्णमिति यावत् उन्मीलितं समुत्कीर्णमि
ति विश्वः चित्रमालेख्यमिव पुनः कमिव सूर्यांशुभिर्भिन्नं विकासितं अरविंदमिव चतस्रोऽस्रयोऽस्यत चतुरस्रं सस्पगात समुत्थेत्यादि
ना अच्प्रत्ययांतो निपातः चतुरस्रं सर्वतोरणमयीमन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभते स्म ताद्धील्ये नेति चतुरस्रेण शोभितं भूतं ताद्धील्ये णिनिः ॥
चतुरस्रशोभि भिन्नाहवानमनः चित्रारविंदयोः तूलिका अरविंदस्य तरणिकिरणसंबंध इव तस्य तनः सिद्धस्य वांगसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावो मिथः

राम
६

जकोव भवेति भावः ३२ अभ्युन्नताम् इति संप्रति सप्तदशभिः श्लोकैरस्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते अभ्युन्नतयोः अंगुष्ठन
खयोः प्रभाभिर्निक्षिप्तेन निलेपरागनिर्भरस्याखाद्धेतोः रागमन्तर्गतं लोहित्यं रागः क्लेशादिके रक्तो मात्सर्ये लोहितादिषु इति शाश्वतः ३
क्षिरन्तीव मेनाविवव हिर्निःसारयन्ताविवस्थितावित्यर्थः अत्रोत्क्षिरन्तौ गौणार्थत्वान्न ग्राम्यतादोषः प्रस्तुतगुणरुप्रवर्यपादद्वन्द्वं विलुठन्तो
सौरीणांनादितोणरुत्रिपादाश्रयं अनतिलुंदाम्नयन्यग्राम्यकतो विग्रहतइति तस्याश्चरणे तत्रेरणे प्रक्षिप्या मध्यस्या यकअवस्था
नरहितौ सेवां चारित्रीमित्यर्थः स्थलारविंदश्रियमाजहतुः स्थलविशेषणान्निपतलौहित्यलाभः अत्रसामुद्रिकाः यस्यारक्ततलौ पाद
वुन्नताग्रतलस्पृशौ निगूढगुल्फौ निहतौ सास्याद्भूपतिसंमतेति अत्रोपमानधर्मस्य स्थलारविंदश्रियश्चरणयोरुपमेययोरभावाद
विंदश्रियमिवाश्रियमिति करणात्वा निदर्शनालंकारः तदुक्तं असंभवद्धर्मयोरुपमानोपमेययोः प्रतिबिंबक्रियागम्या यत्र सास्या
न्निदर्शनेति साच संबंधे असंबंधलक्षणातिशयोक्त्यानुप्राणिता अथवस्या मित्यनेन स्थलारविंदस्य श्रियः संबंधेप्य संबंधात् ३३
सारानेति प्रस्तुपदेशालुब्धोः अथवा विधयाविधेतिन्यायादितिभावः तदेवव्यनक्ति नूपुरसिंजितान्यादिस्यमिवादातुमिव
भिः संजितं मंजुकूजितेः पदेशमिच्छुभिरित्यर्थः राजहंसैः सन्नतांगीकुचभारादितिभावः सापार्वतीलीलाभिर्विलासैः रचिताः शिंजिताः
विभ्रमाः पादन्यासा येषु तेषु अंचेचे शिंजितायामितीज्ञगमः लीलाविलासक्रिययोरित्यमरः गतेषु विषयेष्वनीयते च विनीता
किमु अन्यथा कथमस्माहंसगतिरितुत्प्रेक्षा ३४ वृत्तानुपूर्वेइति वृत्ते वर्तुले एवं मनुगते अनुपूर्वे गोपुच्छाकारे इत्यर्थः वृत्ते
चते पूर्वे च वृत्तानुपूर्वे नातिदीर्घे अनतिदीर्घे महाविभाषया नञ्समासाभावः नञः कारकविशेषणं प्रयोगादवसेयं शुभे मंगलेनस्याः
जंघे नदीर्घे जंघप्रसृते जंघानुप्रसृतान्यान्वित्यमरः एव एवं तो निर्मितवतः विन्यस्य कु शोवागविनिर्माणविधौ विषये जंघातिरिक्तावयवनि
र्माणार्थमित्यर्थः उत्पाद्य पुनः संपाद्य लावण्यं कांतिविशेषविषये लावण्यलक्षणमुक्तं यत्नश्रासेवव भूवकिमित्युत्प्रे
क्षा उपादानं मंतरेण कार्यस्य दुःकरत्वाद्विशेषेदृग्गानां चलावण्ये पादानकत्वोत्सर्वसंचितस्य जंघार्थमेवकारत्वेन च विनियोगात्
पुनर्लावण्यसंपादनेयत्नः स्यादित्यर्थः तादृक्सौंदर्ये तत्संघेदितिभावः आसेतिवभूवार्थे तिङ्न्तप्रतिरूपकमव्ययमिति शाक
टायनः वभूवमत्तुनतिङ् तप्रतिरूपकं आसेत्ये तिश्वादेशानियमात् तादृक्तिङ् तस्यैवभावात् किंतु कवीनामयं प्रामादिकः ॥

कुं० टी०
७

प्रयोग इत्याह वामनः ॥ असंगतिरीप्सादानेप्सितस्य धातोरिदं लिङि रूपमित्याह आसेत्यस्येरितितदोनी मासेति दीर्घपर्यासादिदी
पेप्ररत्न इत्यर्थः ३५ नागेंद्रेति नागेंद्राणामैरावतादीनां हस्ताः कराः त्वचि चर्मणि कर्कशत्वात् कदलीविशेषा राजरंभा कृपः एकां
तशैत्यान्नियतशैत्याद्धेतोः लोके परिणाहादिवैपुल्यवंतं रूपं लब्ध्वापि अपिशब्दात् करिकदलीविशेषमात्रस्य तादृक्परिणा
होपि नास्तीति भावः तस्याः ऊर्वोस्तद्वौरुपमानं बाह्यायाता उपमानक्रियानहींनवर्त्तेतुः तद्वौ नैकांतकल्पेनाप्येको तशैत्य
मिति भावः ३६ एतावतेति अनिंदितायाः अनवद्यायास्तस्याः कांचीगुणस्थानं नितंबबिंबं एतावता ननु एतावतैव प्रश्नावधार
णानुज्ञाननुनयामंत्रणे ननु इत्यमरः शोभत इति शोभि आवश्यके णिनिः ततस्तत्पुरुषः अनुमेयं शोभा यस्य तदनुमेयशोभि
लघ्वत्यपत्तुगतार्थत्वेन प्रयुक्तं इत्याह वामनः पञ्चपादे नपुंसकेपि पञ्चम्यात्मयश्चर्यानंतरमित्यर्थः गिरौ शेते इति गिरिशः शिवः
गिरौ डः सप्तम्यामिति डप्रत्ययः भाषायामपि क्वचिदिष्यते अथवा गिरिः कैलाशोस्यास्तीति गिरिशः लोमादित्वाच्छप्रत्ययः
तेन गिरिशेनानन्यासा नारीणां कमनीयः कामयितुं शक्यो न भवतीत्यनन्यनारीकमनीयः तमंकं निजोत्संगं आरोपितं अधिरोपित
मितियावत् एतावतालिंगनेनेति सर्वेणान्वयः रोहितेर्यंतात्कर्मणि क्तः रुहः पोन्यतरस्यामिति पकारः गत्यर्थविवक्षायां हि कर्म
त्वं प्रधाने कर्मणि क्तः गिरिजानितंबबिंबातिशायिसौंदर्या गिरिशारूढनितंबबिंबत्वात् व्यतिरेकेणान्यनारीनितंबबिंब
वत् विपक्षे हेतुः विभर्तिवाधिकांतातिशायिशोभनितंबबिंबस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावी नौनित्यनिष्कलंकमनुमा
नमिति ध्वनिमितिनसंरंभेण ३७ तस्या इति नीवीवस्त्रग्रंथिं स्त्रीकटीवस्त्रबंधेपि नीवी परिपणेपि चेत्यमरः आति
क्रम्य अतीत्य नतां नम्रं नाभिरंध्रं प्रविष्टा तन्वी सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्या नवरोमराजिः सितेतरस्यासितस्येंद्रनीलस्येत्यर्थः त
स्यां पार्वत्यां मेखलांतिमेखला तस्या इत्यनुवृत्तेः पुनर्वृत्तेः पुनस्तच्छब्दो वाक्यांतरत्वात् सोढव्यः यद्वा तस्या नीव्या मेख
लातत्रतदत्रस्थानात् तस्या मध्यमणेः अर्चिः प्रभेव रराज अज्वाला भासो नपुंस्यर्चिरित्यमरः ३८ गंभीरनाभीति विशेषकः मध्येन
सेति वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः वेदिरिव विलग्नं मध्यात्तनुमध्या सा बाला पार्वती मध्येन मध्यभागेन चारु हृद्यं वलि
त्रयं कामस्यारोहणार्थं नवसोपानेन प्रयुक्तं रचितं सोपानमिव बभारेत्युत्प्रेक्षा ३९ अन्योन्यमिति अन्योन्यं परस्परं कमिव्य

राम
७

त्तिहारे सर्वनाम्नो द्विर्भवत इति वक्तव्याद्विरुक्तिः समासवच्च बहुलमिति बहुवचनाद् समासपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं उत्पी
डयन्नुत्पसंधयन् पांडुगोरं पीवरमित्यर्थः उत्पलाक्ष्याः तस्याः स्तनद्वयं तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धं कर्तृरिक्तः श्यामसुखस्य स्तनच
चुकस्येति स्वरूपवर्णनं स्तनद्वयस्य यथा येन प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरं विसतंतुमात्रमवकाशोपि अलभ्ये लब्धुमशक्यं अंतर
मवकाशावधीत्यमरः अत्र संबंधेप्यसंबंधप्रतिपादनादिति ४० लोके सुकुमारतमस्य कुसुममात्रस्य साधकतमत्वमिति स्थितेऽन्या
ह शिरीषेति तस्याः इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाधिकं सौकुमार्यं यमादेवं ययोस्तौ तथोक्ताविति मे वितर्कः ऊहः कुतः
यौ बाहू पराजितेनापि पूर्वं निर्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य कंठपाशौ कंठबंधनरज्जू कृतौ कंठालिंगनसाधितावित्यर्थः
तद्साध्यसाधनादाधिक्यमिति भावः अत्र बाहावारोपितकंठपाशत्वस्य प्रकृतवैराग्निर्जितत्वोपयोगात्परिणामालंकारः ४१
निर्भर्त्सितानाशोकेति लेपकः कंठस्येति तस्याः स्तनाभ्यां बंधुरस्योन्नतस्य कंठस्य निस्तलस्य वर्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभ्
यणस्य च वर्तुले निस्तले वृत्तं बंधुरं त्वन्नतानतमित्यमरः कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः अन्योन्यस्य शोभाजननात् भूषणभू
ष्यभावः अलंकार्यालंकारकभावः साधारणः समानो बभूव उभावप्यन्योन्यं भूष्याभूषकौ बभूवतुरित्यर्थः अत्र कंठमुक्ताक
लापयोः शोभाक्रियाद्वारेणान्योन्यजनकत्वात् अन्योन्यालंकारः तदुक्तं परस्परक्रियाजननेऽन्योन्यामिति ४२ इतलीया
वेतीवदने चंद्रकमलसदृशमित्येतदेव वस्तुभंगेनाह चंद्रमिति लोला चपला परिभ्रमणशीलेत्यर्थः लक्ष्मीः कांतिः सा मानि
नी देवता चंद्रं गता प्राप्ता सती पद्मगुणान् सौगंध्यादीन् न भुंक्ते नानुभवति पद्माश्रिता सती चांद्रमसीं चांद्रमसीमभिख्यां
शोभां अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः उमामुखं प्रतिपद्य तु द्वौ चंद्रपद्मे संश्रयः कारणे यस्याः सा द्विसंश्रया तां प्रीतिमानंद
मवाप तत्रोभयगुणसंभावादिति भावः अत्र उपमानभूतचंद्रपद्माभ्यां उपमेयस्योमामुखस्याधिकरणत्वोक्तव्यति
रेकालंकारः तदुक्तं भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इति ४२ पुष्पमिति पुष्पं पुंडरीका
दिकं प्रवाले पल्लवे उपहितं निहितं स्याद्यदि प्रवालो वल्लकीदंडे विद्रुमे न नवपल्लवे इति विश्वः मुक्ताफलं वा स्फुटे निर्मले वि
द्रुमे निविष्टं स्थितं स्फुटविद्रुमस्थं स्याद्यदि ततस्तर्हि विशदस्य शुभ्रस्य ताम्रे अधरोष्ठे पर्यस्ता प्रसृता रुक्कांतिर्यस्य तस्य
तथोक्ते तस्याः पार्वत्याः स्मितस्यानुकुर्यात् स्मितमनुकुर्यादित्यर्थः माषाणामश्नीयादिति शेषसंबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी

१०८१०
८

अत्र पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताविद्रुमयोश्चासंबंधातिशयोक्तिः साच संभावनयेत्यलंकारसर्वस्वलंकारः सा विशेषणस्तु पुष्पमुक्ता
फलयोरुपमानयोः प्रकृतोष्ठधार्यस्मुपमेयताकल्पनान्प्रतीयालंकारः सच पूर्वोक्तातिशयोक्त्यनुप्राणितेइति उपमा
नस्य पक्षे उपमेयताकल्पनेवाऽप्रतीयमिति तिलकल ४४ स्वरेणेति अभिजातवाचि मधुरभाषिण्यां तस्यां पार्वत्याममृत
स्रुता अमृतस्राविणा क्विप् स्वरेण नादेन प्रजल्पितायां आलपत्यां कलोक्तेः अन्यैः काकादिभिः पुष्टा अन्यपुष्टा कोकि
लाः विमुखस्ययाद्व्या जातिवतनयाभावंगीवभावः ताड्यमाना वाद्यमाना विषमबद्धा वितंत्रीरिव अविततस्तंतस्भ्यः
इदितितुविभावनेत्रीधामोरोरेणादिकइत्यत्रः शाङ्र्भावान्तठल्पादिलोपः तदुक्तं अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीह्रीधीश्रीणा
मुणादितः स्त्रीलिंगानामम्यीयातुसुलोपो न कदाचनेति संग्रहः एतेऽप्यनतानभवंतीत्यर्थः श्रोतुर्जनस्य प्रतिकूलशब्दाकर्णि
नेऽनादरो भवतीति शेषः ४५ प्रवातेति प्रवाते प्रभूतवाते तस्थले यन्नीलोत्पलं तेन तो निर्विशेषं निर्भेदं तत्सदृशमित्य
र्थः अधीरविप्रेक्षितं चकितविलोकनं आयताक्ष्या विशालनेत्रया तया पार्वत्या मृगांगनाभ्यो हरिणीभ्यो गृहीतमभ्यस्तं
अथवा मृगांगनाभिस्ततस्तस्याः पार्वत्याः पंचम्यास्तसिलागृहीतं नुमग्रोन्न क्षिप्तस्य परस्परग्रहेणोक्ते तण्णा तुल्यमेतेति केचित् ॥
तदुपत्तौ विसंदेहसंदेहालंकारः इत्यन्ये उभयोस्संकर इत्यपरे ४६ तस्या इति आयतरेखयोर्दीर्घरेखयोस्तस्याः पार्वत्याः
भ्रुवोः संबंधिनी शलाकयाञ्जनेन निर्मितेव स्थिता याः कांति लीलाचतुरां विलाससुभगां तां कांतिं वीक्ष्यानंगः स्व
चापसौंदर्येणमदः मदस्तं मुमोचेति सौंदर्यातिशयोक्तिः ४७ लज्जेति तिरश्चां तिर्यग्जातीनां चेतसि लज्जास्याद्य
दि संशयस्याभावः असंशयं संदेहो नास्तीत्यर्थः पर्वतराजपुत्र्याः पार्वत्याः शाङ्गरवादिपाठात्पुत्रशब्दात् ङीष् तं प्र
सिद्धं केशपाशं केशकलापं पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्यो मृगीवि
शेषाः वालाः प्रिया यासां ता इति विग्रहः वालप्रियत्वं प्रियवालत्वं वालप्रियस्येति परनिपातः स्वतलोर्गुणवचन
स्येति पक्षे पुंवद्भावः शिथिलं कुर्युः विलज्जत्वात् शिथिलयंतीत्यर्थः अन्तरुपाजनिर्लज्जत्वस्य शिथिली
करणहेतोराद्यपादे वाक्यार्थत्वेनोक्त्या काव्यलिंगाख्यालंकारः तदुक्तं हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमिति
४८ सर्वेति किंबहुना सा पार्वती विश्वसृजा विधात्रा एकत्रनिष्ठतीत्येकस्थं तस्य सौंदर्यस्य सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः

रम
८

दिदृक्षया इष्टुमिच्छेव श्रयत्नाद्यथा तद्देशे तद्योगस्यानानतिक्रमाद्विनिवेशितेन स्थापितेन सर्वेषामुपमाद्रव्याणां चंद्रारवि
दाद्युपमानवस्तूनां समुच्चयेन समाहारेण निर्मिता दिदृक्षयेवेति कल्पोत्प्रेक्षा तादृशी नार्यत्वाद्विशिष्टेति ४९ तां नारदेति॰
कामेन स्वेच्छया चरतीति कामचरो नारदः कदाचित् पितुः समीपे कन्यां तां पार्वतीं प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा नत्वन्यथा हरस्य शि
वस्य अर्द्धं हरतीत्यर्द्धहरा हरतेरनुद्यमने क्षिपूप्रत्ययः शरीरस्यार्द्धहरां कुलधुरंधरादिवदव्ययद्वा वंशसमुदायविशेषक
त्वात्समासः अन्यथा तत्र समप्रविभागवचनत्वादर्द्धं नपुंसकमिति अर्द्धं शरीरेति स्यात् एकवधूं असपत्नीकां भार्यां पूर्व
कालेत्यादिना समासः भवित्रीं भाविनीं समादिदेश हरस्यार्द्धांगहारिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः ५०
गुरुरिति गुरुः पिता गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योरित्यमरः अतोनुनारदवचनान्तेहेतोरस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयसि प्रापि यौव
ने सत्यपि निवृत्तोन्यस्मिन्वरे अभिलाषो यस्य स तथोक्तः [illegible]मासोरिति वैजयंती तस्थौ वरांतरं नान्विष्ट नि॰८
वानित्यर्थः कुतोसौ निर्बंध इत्याशंक्याह ऋत इति तथाहि मंत्रैः पूतं संस्कृतं हव्यं तद्धवि हव्यं हविः कृशानोः पा
वकादृते कृशानुं विना अन्यारादितरर्त इति पंचमी अपराणि तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हंतीति नभजंतीति ईश्वरादन्य
स्य वरस्य तद्योग्यत्वाभावादुपेक्षेति भावः ५१ अयाचितेति तर्हि तमेवाहूय दीयतामित्याशंक्याह अद्रिर्हिमवान्
अयाचितारं अयाचमानं देवं महादेवं सुतां पार्वतीं ग्राहयितुं स्वयमाहूय परिग्राहयितुं न शशाक नोसेहे जिदृशि
कृषि तन्मु विग्रहेर्द्विकर्मत्वं तथाहि साधुः सज्जनः साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवदिति विश्वः
अभ्यर्थनाभंगभयेन याच्ञाभंगभीत्या इष्टेपि विषये माध्यस्थ्यमौदासीन्यमवलंबते ५२ न च तथैव स्थितं
किंरूपाया यायातारं चिंतितव्या इति वक्तुं शक्नोति यदेति शोभना दंताः यस्याः सा सुदती पार्वती पूर्वे जनने
पूर्वस्मिन् जन्मनि पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिन्नादेशविकल्पः पाठांतरे पूर्वदा दाक्षायणीत्वे जनने या
गाग्रोयदा यस्मिन्काले दक्षरोषाच्छरीरं सती तत्याज तदाप्रभृत्येव तद्दिनमारभ्यैव यथा तथा पशूनां पतिर्वि

मुक्तसंगः त्यक्तविषयासंगः सन् अपरिग्रहोऽपत्नीकोऽभूत् स्वयं तरां न परिग्राहेत्यर्थः पत्नीपरिजनादानमूलशा
पाः परिग्रहा इत्यमरः ५३ सकृत्तिवास इत्यमरः अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीत्यमरः यतात्मा नियतचित्तः सपशुप
तिः तपसे तपोऽर्थं गंगाप्रवाहोक्षिताः शिलादेवदारवो यस्मिंस्तत् प्रोक्तं मृगनाभिगंधिः कस्तूरीगंधवत् तत्र क
स्तूरीमृगसंचारादिति भावः मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चेत्यमरः क्वणंतो किंचिद्विगायंतः किन्नराः यस्मिं
स्तत् किमपि हिमाद्रेः प्रस्थं सानुमध्युवास कंचित्तस्थेऽवासेत्यर्थः वसेश्चेति वक्तव्या कर्मकत्वं प्रस्थो
स्त्री सानुमानयोरित्यमरः ५४ गणेति गणाः प्रमथाः गणाः प्रथमसंख्या इति वैजयंती नमेरुप्र
सवावतंसाः सुरपुन्नागकुसुमशेखराः नमेरुः सुरपुन्नाग इति वैजयंती स्पर्शवतीः मृद्वीरित्यर्थः ॥
प्रशंसायां मतुप् भूर्जत्वचः भूर्जपत्रवल्कलानि दधाना वसाना इत्यर्थः मनःशिलाभिर्धातुविशेषैः
विच्छुरिताः अनुलिप्ताश्च सेतः शिलेव शैलीय गंधो बंध विशेषः शिलायां ढ इत्यत्र योगविभागाद्द्वितीयेढ
कं शिलाजतु च शैलेयमिति यादवः तेन गन्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषेदुः उपविविशुः ५५ तुषारसंघातान्हिम
संघातान् शिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पेण कलो मधुरो दर्पकलः विनिद्रैः भीतैर्गवयैः गोसदृशैर्मृगविशे
षैः कथंचित् कष्टेन दृष्टः ककुदस्यास्तीति ककुद्मान् वृषभः उक्षा उक्ष शोढः सिंहनादध्वनिर्येन स सिंहध्वनिमसह
मानः सन् उत्कनादं उच्चैर्ननाद स्वभावोक्तिरलंकारः तदुक्तं स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमिति
५६ तत्रेति तपसः फलानां मिंडलादीनां स्वयं विधाता जनयिता दातेत्यर्थः अष्टौ मूर्तयो यस्याः सोऽष्टमू
र्त्तिरीश्वरः भूतार्कचंद्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिता इति तत्र समस्थे स्वकीयमेव मूर्त्यंतरं मूर्तिभेदं समिद्धं
दीपितं अग्निमादाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकाम्यया तपश्चचार प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोऽपि प्र
वर्तते इति न्यायात्कामेनेत्युक्तं तस्याप्यवाप्तसकामत्वात्केनापीत्युक्तं ५७ अनर्घ्यमिति अद्रिनाथो हिमवाननर्घ्यम्

स्वर्गोऽन्तरिक्षं चेति विश्वः। घोरोक इति पृषोदरादित्वात्साधुः। तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीनिति तुरासाट्। साहयतेश्वो
रादित्वात्क्विप्। नहिवृतीत्यादिना पूर्वपददीर्घः। प्रसतिग्रहणं तत्पाधिकस्यापि ग्रहणात्। मुग्धबोधस्तु तुरासाहस्थावंत इत्याच
ष्टे। तेन तुरासाहं इदं सहेः साहसिइति षत्वं नास्ति। अजादिषु विभक्तिषु अज्जादूपत्वात्। पुरोधाय पुरस्कृत्य स्वयं चेबोज सत्ता
इदं स्वयं प्रभुत्वं सन्नाविधेरनित्यत्वाद्दाशेन्नुशागाइति गुणो नास्ति। धामसव्मानेन यस्युः अन्तलोकं प्रयुरित्यर्थः। १ तेषामिति दिवौक
10 सा परिम्लानानि परितीणानि मुखश्रीर्येषां तेषां तथोक्तानां तद्वत्पातकान्नवाम्भोजानां शुक्लिमारविंदानां सरस्या प्रतिदीधितिमान्विवस्व
इवाविरभूत् प्रकाशोऽभूत्। प्रकाशे प्राडुरादित्यादित्यमरः। स्फुर्येऽप्यमानेन नतेषांम्यानं गृहगेणस्यचितं। अत्रोपमालंकारः। तन्न
सत्वात्तु स्वतःसिद्धेन भिन्नेन ललमेतेन च धर्मेण तः साम्यमन्येन वर्णस्य वाक्यं वेदे करोपमा। २ गापतर्वेति। अथाविर्भाव
नानंतरं सर्वे देवाः सर्वतःसमंतात्सुखानि यस्य तं सर्वतोमुखं चतुर्मुखमित्यर्थः। वाचां विधानामीशो वाचांमीशं सर्वस्य धा
तारं स्रष्टारं प्रणिपत्य नमस्कृत्य अर्थ्यादनपेताभिरर्थ्याभिः पथ्याभिरित्यर्थः। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्य
यः। वाग्भिः स्तवनस्थिरेतुष्टुवुरित्यर्थः। इवादेव्वजा संगतिकरामित्रेकरणा प्रथिमिति वक्ष्यादात्मनेपदं। ३ स्तुतिप्रकार
मेवाह। नमइति दशभिः श्लोकैः। हे भगवन् स्तष्टेः प्राक् अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दात्तरपदताजाहियुक्ते इति पंचम्यंत
नंदयोगे पंचमी केवलात्मने एकरूपाय। इदमेवैकआसीदिति श्रुतेः। विनीतके वलाविमिति त्रिलिंगे लेकृत्स्नयोरि
त्यमरः। पश्चात्सृष्टिःअनंतरकाले विसृज्यते नेनेति विभागो ममेदोपाधिः। गुणानां सत्वादीनां विभागाय स्यमानम्ये। गुणाः
सत्वेरजस्तमइत्यमरः। भेदमुपेयुषे आपन्नवते न्येपिवानताव्यान न्वानप्रश्नतिनियातः। अतएव त्रिमूर्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपि
णे तुभ्यं नमः। नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। उक्तं च। नमो जतुवेरसृष्टौ स्थितौ सत्वमयायच। नमो रुद्राय संहारे त्रिरूपा
य स्वयंभुवे इति। ४ यदमोघमायेन जायतस्त्वजः। यथा सृपासेत शिष्यो यदमोघमवेधंशीजउर्प्ता विसर्ष्टे। शुक्रं ते नारे
तसा च बीजं वीर्यमिंद्रियाणिर्वेत्यमरः। अतो बीजाच्चराचरं स्थावरजंगमात्मकं समाहारे द्वंद्वे एकवद्भावः। विश्वं जगदुत्पन्नमि
ति शेषः। अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमीयसे अवगम्यते। अपां मध्यमहज्जीवोतालु बीयै

मवासृजत् तदंडमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति ५ तिसृभिस्त्वमिति हे भगवन् एकः स्रष्टा प्राक् केवलस्त्वं तिसृ
भिरवस्थाभिस्त्रिगुणमयीभिर्महिमानं निजशक्तिमुदीरयन् उज्जृम्भयन् प्रलयस्थितिसर्गाणां कारणतां गतः वि
वरणरूपतामापन्नः तथाहि रजोदोषः ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुव इति ६
स्त्रीपुंसावात्मभागाविति भूतसृष्टिकर्मतत्त्वमुक्तमित्युक्तं सृष्टिकर्तृत्वमाह स्त्रीपुंसाविति स्त्रीपुंसौ अचतुरेत्यादिना। अथ
न्यमानो निपातनः सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया भिन्नमूर्तेर्द्विधाकृतविग्रहस्य तवात्मनो देहस्य भागावात्मभागौ आत्मदेहे
स्वभावे परमात्मनीति वैजयंती तावेवात्मभागौ प्रसूतिभाजः उत्पत्तिभाजः सृज्यत इति सर्गः तस्य पितरौ स्मृतावित्यर्थः
माता च पिता च पितरौ सृष्टौ लोकपितरौ पितामाता इत्येकशेषः अत्र मनुः द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोभवत् अर्द्धेन
नारी तस्यां तु विराजमसृजत्प्रभुरिति ७ स्वकालेति स्वस्य कालपरिमाणेन चतुर्युगसहस्रेण तु ब्रह्मलोकदिनमुच्यते॥
इत्युक्तरूपेण व्यस्ते विभक्ते रात्रिंदिवे रात्र्यहनी यस्य यद्यपि अचतुरेत्यादिसूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवमिति सप्त
म्यर्थे द्वन्द्वे इत्युक्तं तथापि केचिन्मान्यमहार्दिवामन्या रात्रिरित्यादौ कर्मण्यपि वदन्त्यपि प्रातिपदिकार्थे वृत्तिं लेकल्प
चित्प्रयोगाबलात्प्रश्रयणीयेते तव यौ स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानां प्रलयोदयौ सृष्टिसंहारौ यथाहुः यदेव देवो जा
गर्त्ति तदेवं चेष्टते जगत् यदा स्वपिति शांतात्मा तदा सर्वं प्रलीयत इति ७ दिने दिनस्य सृष्टिप्रलया अभिप्राया महाप्र
लयस्तु ब्रह्मलोक पंचाशतातमीविलादिति ८ जगद्योनिरिति हे भगवन् त्वं जगद्योनिर्जगत्कारणं स्व
यमयोनिः अजत्वादकारणकः अंतं नीनिर्मते नः यथायथं जगदंतो जगत्संहर्ता स्वयमनंतकः नित्यत्वा
दंतकरहितः जगतां जगदादिस्रष्टा प्रागपि सन्नित्यत्वात् एव त्वमनादिरादिरहितः जगतामीशो नियंता
स्वयमनीश्वरः अनियम्यः स्वतंत्रः यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिश्रुतिरेवात्र प्रमाणं अयोनिरित्यादीन
भक्तस्तु रूपाश्रयेण विरोधाभासः वस्तुतः हि तात्पर्यात् इति विरोधालंकारः यथाहुः विरोधाभासत्वं विरो
धइति ९ आत्मानमिति तव तु तत्प्रपंचस्यैव जन्मादिरोधानाद्ये रचितपराप्रदेत्याह हे भगवंस्त्वं आत्मानं लो

कानुग्रहार्थं ब्रह्मादिरूपेणोत्पादयितुं स्वस्वरूपमात्मनैव वेत्सि जानासि सर्वाणि क्रियाकर्तृव्याप्तज्ञानपूर्वकेति भावः
तथात्मानमात्मनैव तन्मात्रं संबध्यते स्वस्मिन्नेव सृजसि अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितमिति
स्मृतेः हन्ति नाशमर्थे नेदं सर्वं ससंबध्यते आत्मनास्वेनैव आत्मन्येव प्रलीयसे यस्मिन्नेव प्रलीभवसि लीयते देवा
दिकर्ता कर्तरि लट् प्रकृत्यादिव्यवधानसंख्यानात् सर्वज्ञ आत्मनेति तत्तीयगनहितेव प्रपंचस्येव ज्ञानोत्पत्तिः प्र
लयेषु परातेति फलितार्थः १० द्रवः संघातकठिन इति त्वमित्यनुबध्यते हे भगवन् त्वं द्रवः सरित्समु
द्रादिवद्द्रवात्मकोसि संघाते न संयोगेन कठिनाम्महीमहीधरादिवत् स्थूल लोइंद्रियग्रहणयोग्यो घटादि
वत्स्थूलो तीद्रियः परमाणवादिवत् लघुरुत्पतनयोग्योसि तूलादिवत् गुरुहेमादिवत् अकथनीयोसि व्यक्तः
कार्यरूपश्चासि अव्यक्तेतरः कारणरूपश्चासि एवं विभूतिस्वगणिमादिषु तेतव प्राकाम्य प्रकामस्य भावः प्राका
म्यं यथाकामं ११ उद्गीथप्रणवेति हे भगवन् या सा गिरोवाचा उद्गीथः उपक्रमः प्रणवः ओंकारात्मकः ओंकार
प्रणवो समौ स्यादत्यादत उद्गीथ आरंभ इति चामरः इदमुष्य संसारस्याप्युपलक्षणं ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादा
वंते च सर्वदा स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यतः इति शिक्षाविशेषवचना गीयते एमिर्यद्विशेषाइत्यर्थः
स्वराः पुस्त्री स्वविशेषादर्थप्रतिपत्तिः यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति यास्तोत्रिभिन्यायेन स्वरे उदात्तानुदात्तस्वरितैः
उच्चारणमुच्चारणं यासां कर्मप्रतिपाद्यमिति शेषः यज्ञो ज्योतिष्टोमः ननु वेत्यवेदनादिति भावः फलेस्वर्गः कर्मद्वारेणेति शेषः
कर्मस्वर्गौ ब्रह्मगौर्वीरप्युपलक्षणं त्वं तासां गिरां वेदनामित्यर्थः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तो १२ त्वामामनंतीति ॥
सांख्यमते नमस्तुवंतीति हे भगवन् त्वां पुरुषस्यार्थेषु भोगापवर्गरूपः तदर्थं प्रवर्तत इति पुरुषार्थप्रवर्तिनी प्रकृतिर्गुणत्रयात्म
काम्मूलकारणं प्रकृतिं यं प्रसूते प्रधानं मूलकारणमित्यादयः आमनंति कथयंतीति म्नाभ्यास इति धातो लट् पाघ्राध्मा
स्थेत्यादिना मनादेशः प्रकृतिपुरुषमेव प्रवान् प्रकृतेरभेदव्यपदेशः अजामेकामित्यादि श्रुतिव्यपदेशात् त्वा
मेव न्यग्भूतिं साक्षित्वेन पश्यतीति तद्दर्शनमुदसीनं तत्रच्छपुरुषं विदुः विदंति विदिता वेतिउसादेशः अजामेका

मित्यादिश्रुतिरत्र मूलं १३ हे भगवन् त्वं पितॄणामपि पितेत्येवं हे भगवन् त्वं पितॄणामग्निष्वात्तादीनामपि पिता तेषामपि त्वं तर्प
णीय इत्यर्थः देवानामिंद्रादीनामपि देवः तेषामपि यजनीय इत्यर्थः पितरो पि परस्तात् सर्वांतरात्मासीत्यर्थः इंद्रियेभ्यः प
रार्थाः परार्थाभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः पुरुषान्न प
रं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः इति सर्वांतरत्वाद् विधातॄणां वेधसां दक्षादीनामपि विधाता स्रष्टासि १४ त्वमेव हव्यं होता चेति
सर्वत्रान्वितिः सा त्वत्तो नित्यः यद्यपि कालात् जिन्परुणो पवादः अतएव बहुसूत्रकारस्यापि प्रयोगः तेषां च विरोधः शाश्व
तिकः इति तत्रापि प्रयोगात् साधुरित्याहुर्वामनः शाश्वतमिति प्रयुक्तेरिति शाश्वतः त्वमः बहुधा इति हव्यं हविरा
ज्यादिकं जुहोतीति होता यजमानस्त्वमसि भोज्यमभ्यवहार्यमन्नं भोज्यं इति नियातान्कुलाभावः भोक्ता भोज्यं भक्षद
स्त्वमसि विधिः साक्षात्कार्यवस्तु वेदविना साक्षात्कर्ता चासि ध्याता यत्परं वस्तु ध्येयं तत् त्वमसि साक्षात्कारसाधनं मनः तस्मिन्न
यविशेषप्रवाहो ध्यानं इति तेभ्यः १५ सतीनि रिति वेधा ब्रह्मा इति तेभ्यो देवेभ्यः आत्मनो यथा योग इति अपादाने पं
चमी यथार्थाः सत्यास्त्रयः वृद्धये इति इति इदंयें गमाः मनोरमाः विद्युत्करोगमेः सुप्रुपसंख्यानमिति विद्यु
त्प्रत्ययः ऋद्धिंद्यर्थ इत्यादिना मुमागमः देवा अर्कसादेवान्यस्तुवाच १६ पुरास्यकर्तेरिति अथ पक्षविराड् द्रव्यगुण
क्रियाजातिभेदेन चत्वारो अवयवाः अस्या इति चतुष्टयी चतुर्विधा संख्याया अवयवे तयप् द्विरुतात् इत्यादिना
ङीप् शब्दानां प्रवृत्तिर्वैखरी प्रमुखा वाक् वैखरीत्यादि निखिलितिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा द्योतितार्था चतस्थेति सप्ता
वागमस्यापि मीति पुरा पिता वस्य पुराणस्य प्रयोगादित्वात् साधुः कवेः कवयितुः तस्य ब्रह्मणः चतुर्मुखैः समी
रिता चतुर्मुखसमीरिता समतीताः अतीतां अगिरिश्रुत्वा प्रसादासि सुखेनानुग्रहः प्रवरणः सन् --- त्यादिना उ
त्तरपदसमासः समाहारसमासे तु चतुर्मुखीति स्यात् अन्यार्थ्या आसीत् चतुर्मुखोच्चारणात् सफलमासीदित्यर्थः

१७ स्वागतंस्वानधीति भगवानाहहेप्राज्यविक्रमाः प्रभूतविक्रमाः प्रत्येभूरिप्रभूतंचेति यादवः स्वान्वकीयानाधिकारान्
नियोगानुपसर्गस्यघञ्मनुष्येवकुलमिति दीर्घः प्रभावेःसामर्थ्यैः अलेप्यसास्यायअधिकारे युक्तियावी
त्यर्थः युगपत्समकालेप्राप्तेभ्यः श्रागतेभ्यः युगपत्प्राप्ताःसहत्कार्यमनुगीयतेइतिभावः युगपत्कुभ्यः
12 दीर्घवाकुभ्यःइत्यर्थः वोयुष्मभ्यंवकुवचनेवसनसाविति वसादेशः क्रियायाग्रहणात्संप्रदानत्वे स्वागतंसोभना
गमनंवाकारकत्रानुसंधेया १८ किमितिदिवसाः पुराकाः वसोनामकुटजेवर्षेतरोकेतनत्यादिकेइतिवे
जयेतीः किमिदंदुरमोवाक्यार्थः परामृश्यतेहिमेनत्किंस्वभावानिभेदगभावानि ज्योतीषिनसमानीवदी
प्तिनाराकुनाशयन्त्योनिमिषिशास्वनः नोयुष्माकंसुरवानि भुवायप्राप्तविमिवात्मीयोयुतिनविभूतिकिंचिद्
पतमित्यर्थः १९ उक्तमेवप्रपंचयति प्रसमान्दिन्त्यादिभिः सप्तभिः अचिंबोनेजसोजकुमानन्निर्वाणादनुक्री
डोल्ल रायुधंप्रतन्त्यादिचित्रप्रभमित्यर्थः वत्रेहंतुरिडस्यपतत्कुलिशंवज्रं कुंठितामस्त्राडयकुंठिताःत्रस्त्र
योयस्यतादृशमिवलक्ष्यतेदृश्यते २० किंचायमिति किंचअयमरिर्मिदुर्धारोदुर्धर्षप्रचेतसोवरुणस्य प्र
चेतावरुणःपाशीत्यमरः शाणोपाशेरज्जुःआयुधविशेषः मंत्रेणाहतवीर्यस्यप्रतिनप्रशाकफणिनः
सर्पस्यदैन्यसौम्यर्थीसआश्रितः स्वगफणेणमिदहरेन्यस्यपाशेसंभवात् दैन्यमिवदैन्यमितिकल्पनादेःसं
६ भावयंस्तुसंदेहोनिदर्शनालंकारः २१ कुबेरस्येति अपविद्धान्यकामदायेनसोयविद्धगदःअतएवभग्न
शारवोद्रुमइवस्थितः कुबेरस्यमनःशल्यदुःखदेतल्लाञ्छत्यशापइत्यर्थः पराभवंशत्रुकृतमितिशेषः
सेतमीवकथयतीवलक्षणयाअनुमायतीत्यर्थः वाहोमुद्रस्याभंगादिवशब्दोप्यतरुन २२ यमोपीति
अतेनाशमितानाशाम्नाशलामितिमकारांतमव्ययं तस्येतिद्वितीयेतिसमासः अलमितासाब्धिबोयस्येतिनिलज
त्वेनदंडेनमंप्रविलखस्थमोपेक्षिभ्रामितिभावः अस्मिन्दंडेनिर्वाणलातस्यशां

ततोल्मुकस्य पलाधर्वलेष्यं तत्कुरुते अलातमुल्मुके ज्ञेयमिति हलायुधः निर्वाणस्य वात इति निर्यातनात्रिष्टानत्वं अयापि
लाघव इति कल्पनालंकारः २३ शमीवेति शतायतन्या तेजः तैयेण शीलता शमीसाद्रित्या स्वगादिसितिशेषः कार्यके नहेतु
नेत्यर्थः चित्रन्यस्ता चित्रलिखिता इव प्रकाममत्यर्थं आलोकनीयतां दृश्यतां गताः २४ पर्याकुलत्वमहतामिति महतो वा
सूनां प्रतापगमनादिति शेषः पर्याकुलत्वात् स्खालिंगतित्वात् हेतोर्वंशभंगोनुमीयते अंभसांशु प्रगमात् प्रातेन्कूलगम
नादुन्नामाद्वहत्वादित्यर्थः अमोघसंरोधः प्रवाहप्रातिबंधश्चानुमीयते २५ आवर्जितेति आवर्जिते सुपरिभवदुःखायनवेषु
जयतो मोमोलिषु जटाजूटेषु विलेखित्रः संलिन्यः शशिकोटयः चंद्रलेखाग्रे यातेन पोलाः रुद्रारगामप्रियमूर्द्धानः एक
दशानामपातिशेषः तत्ताकुंकारशंशिनः ततोकुंकारं शीसंतीतिते तथोक्ताः कुंकारः लत्युतुरुपक इत्यर्थः कुंकारशस्त्रा
फिलड्डा इति भावः २६ लब्धप्रतिष्ठेति प्रथमं पूर्वं लब्धप्रतिष्ठानं तु स्थितयः लब्धावकाशा इत्यन्यत्रेवलवत्तरैः योहषा
तिरेकात्मवलतरैर्निरवकाशत्वादित्यत्रपरैः शत्रुभिरुत्सर्गः सामान्यशास्त्राणि न हिंस्यादित्येवमादीनि आयोपं न
श्मित्यपवादात्तमामालभतेत्येवमादिभिः विशेषशास्त्रैरिवलत्तत्वाद् तत्पः कृतप्रतिष्ठाभंगाः कृत विषयसंको
चेत् यथा इन्यत्रापि विषयसंकोचकत्वं व्यापकत्वं इत्याचार्या निषेधशास्त्रस्य वैधाहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे शाव
स्थयनाद्विषयसंकोच इत्यलमतिगहनावगाहने २७ तद्भूतवत्सा इति तत्तस्मात्कारणाद्धेतोः हितवत्सपुत्रकाः
वत्सलरलकपुत्रादिर्हेव वत्सतुवत्सलीतिविश्वः त्वयैव पिनाम हत्वाद्वत्सा इत्यहूयते आमंत्र्यते तत्र आगताः समा
गताः इतोमतः किंमार्थ्यपदोकिं भिदुंषेइत्यर्थः अतः कप्ययमेलोकरक्षणे प्रथमेव कर्तार इत्याह मयिलोकानां रक्षि
रक्षायु ... वरिष्यितात्रिअन्तलदर्पमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः २८ यतो मन्दाविति ततो भगवता गिरेणतेनरं नासव
इंद्रो गुरुं वृहस्पतिं गृहणीष्यतिपित्रायोगि इत्यमरः मंदानिलोद्धृतः केतिनोयं कमलाकरः संइवशोभनइति

13

नेनतथोक्तेनं नेत्राणांसहस्रेणानोदयामास सहस्रमुरुणामास्यातिशयेनद्योतनार्थः अनिमेषाणामपिमयत
वशादक्षिस्पंदेनाविलध्यते २९ सहस्रनेत्रमिति हरेरपिरिंद्रस्य इंद्रोऽद्यापि वज्रोहरिः गिरिजिहलायुधः सहस्र
नयनेभ्योऽप्यधिकं सहस्रनयनाधिकं तत्राचरार्थदर्शितत्वादितिभावः द्विनेत्रेयस्यतद्द्विनेत्रं प्रसिद्धत्वात्स्वेहु
बोधं विशेषइत्यर्थः चतुश्चितुर्भ्रनः चतुर्बाहुरूपस्यपुविशेषइत्यर्थः चतुर्बाहुरूपस्यगरुडोनोपयोगित्वात्प
रिणामः स्वाचस्पतिः कस्कादित्वादलुक् सत्वेषश्चायतिशुक्लोत्यादिना सत्वमितितत्राद्दत्तविषयत्वात्
प्रांजलिस्सन् जलजासनंब्रह्माणमेदमुवाच ३० एवमिति हे भगवन् त्वदङ्गेन संपन्नं पदास्पदं स्वर्वत्तयः परैरि
तियद्ब्रवीषः ध्रुवः पंचानामित्यादिना स्थलादेशः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्योगः वामनस्तुअंतोपंप्र
योगइत्याह अहेतिभर्त्ते तुरंगतचमादि स्थिहे भुवनत्तारणोनदेवं सत्यंनोऽस्माकंपदमधिकारः परैः शत्रु
भिः आमृष्टमाक्षिप्तं हे विभो अस्येकं प्रतिपुनर्भवेविनिर्मुक्तात्माप्रवेशितस्वयः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः तंकथंनज्ञास्यसि
नवेत्सि वर्तमानोपि वचनभंग्याभवत्रिर्देशः प्रसिद्धः अथवा भूवने अकर्मकाद्वेतिआत्मनेपदविकल्पः ३१
भवल्लब्धवरइति उक्तमेव प्रपंचयति भवतस्त्वत्तः लब्धेनवरेणउदीर्णः स्मारकइत्याख्यानामयस्यसतारका
ख्योमहासुरो महासुरः नमन्त्रमेत्त्रेविनासमासः धूमकेतुरुत्पातविशेषइवलोकानामुपप्लवायउप
उत्थितः ३२ पुरेतावंतमिति अस्यतारकस्यपुरेर्विस्तोवंतमेवतावन्मात्रमेवातपंतनोति यावन्नैवपाव
मात्रेण यावतीमात्राभिर्निर्दह्यतियावन्मात्रेणातपेन मात्रापरिच्छेदे अल्पेचपरिमाणेचमात्राकार्त्स्न्ये
वधारणेइत्यमरः दीर्घिकाकमलानामुन्मेषोसाधयविभ्यायते ३३ सर्वाभिरिति चंद्रस्तारकंसर्वदा
रूपयत्सेवीत्यर्थः सर्वाभिः कलाभिः त्रिषेवते कलांतुषोडशोभागइत्यमरः किंतुकेवलामेकां केवलः

ध्यसान्निपातस्य दोषत्रयस्य प्रकोपे सान्निपातिके विकारे ज्वरादौ सान्निपाताद्येति क्रव्यात्कुकुभीर्युर्वंति सारवं त्यो पापानी
वशतिस्त्या: विकलितप्रयोगा: ४८ जयाशेति यत्र हरिवंशे क्रोध जयाशा विजयाशा यं शेसप्रति ह्या घाते नप्रति
हन्या: उग्निता विद्या तत्रियतस्त्नजसा ते नहरिवक्रे रणविस्रो: सुदर्शने तारकस्य कंठे तिष्ठन् रोमश्च बलं: प्रपिन
पिवेन्तुत्रे ता स्वयमेव सन्निधावस्थितमित्यर्थ: साक्षेदातं सुवर्णानां हेमसुरो श्रुख लेपले दातारे विचतिष्ठे ब्रीत्य
मर: ४९ तदीयेति गसंप्रति निर्जितये रावणो यै सेनितयोक्ता: तस्य तारकस्य इन्द्रेतदाया रामा: वृक्कुरा: स्यवर्त्तका:
स्वनामने पानोन्द्र स्त्या: तेभ्यादयो ये दानेषु तो यदेषु तदा घातं वप्रक्रीडा प्रभवति ५० तादिद्दामइति संप्रतिकार्यमिति
वेदयति न तस्मात्किमो स्यमित्रु मो कथ भवत्यद्ध इद वो मुमुक्षवो विरक्ता: पुंश: संसारस्य शांत ये नित्यं तत्र येक र्मैव सं
वंधस्तदिदं तिष्ठनि कर्मबंधछित् किंतु धर्म निवात्म ज्ञान भ्रुतम्मित्यर्थ: तमेव विदित्वाति मृत्युमेति इति ज्ञा
नादेनअवरणन्न स्यतारकस्ये वशांतयेनाशायसेनां नयतीति सेनानीस्वयं भवति: सत्त्वांहे सेत्यादिना किंतु तेसेनात्वं
किंचित्र कुप्रिक्षाम: ५१ गोप्तारमिति सेनानीस्त्वं: कल्पमहास्तरसैन्याना गोप्तारं येसेनात्वं पुरस्कृत्य पुरोव्य
यामिति मस्कुरसो भियो: इति सकार: गोत्रानिनिदं जयश्रियं वदीमिव वंदीकृतां जयश्रियामिव शत्रुभ्य:
प्रकाशान्यान्यानेष्यतितं स्वइमिति सर्वेरणसंबंध: ५२ वचसीति तस्मिन्वहत्यत्येवव सिंप्रसितोपरि समाप्ते
सति: श्रात्मभूवलो गिरां वाचं सस जे स्वइवान् जगादेत्यर्थ: सागौ सौभाग्येन मनोहरत्वेन कृतभगासंधने सर्व
परस्ये वेत्तु भयपरदछि: गर्जितस्यानंतरं प्रवृत्तो वृष्टिं जिग्यापाति जनवती गर्जितफलत्वादि हे रवितं छि
शापनाकलतान्हि रसु भगवत्त्वमितिभाव: ५३ संपत्स्यत इति श्रयं वो पुष्पांके कामो मनोरथ: सेनानीत्वं:

संपत्स्यते संपत्स्यति अपि तु कश्चित् क्रियानपि कालः प्रतीदानीं अस्य सेनान्यस्य सिद्धे विषये आत्मनाऽस्वयं स
मोसहि विव्यापारः तत् न यास्यामीनाहं स्वहामीति भावः ५४ सदैत्य इति कृतदन्त्याशं व्याह इति मन्त्र एव प्रा
प्रथौः लघ्वादयः सदैत्य मन्त्र एवं तयेनार्हति तथा हि श्रन्योन्यं दलसमावदासांवि वच्छोपि सेव र्धकृतश्चित्का
रणान् सम्यग्वर्द्धयितास्वयं द्वे तु मासांवस्केम न हि आसो प्रमित्यनेनाति यातेन अनभिहितत्वाद्धत्त इति
द्वितीयाभिधानात् तथाह वामनः निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिमाणत्वस्य प्रातिपदिकत्वादित्यु
र्थः ५५ एतेनैवेति प्रागुक्तं तेनासुरेण इदमेव देवैरवध्यत्वमेव दत्तं प्रार्थितं या चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतं प्र
तिज्ञातं इत्याद्यभ्युपगमः एवमस्त्वेवेति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी कर्त्तव्ये चेतदित्याह कालोनुदर्शंसतत्के पर्यायेनवचने
फलमर्थं श्रुतिनु मुमेन्य न्यायः तस्येति य लगयः वरेण वरदानेनलब्धमितं हि ५६ संयुगेति संयुगे युद्धे उद्यतं
व्याप्रियमाणे संयुगे साधुं सांयुगीनं प्रतिज्ञानादिभ्यः खञिति खञ्प्रत्ययः तेनारकेनिषिकस्य कश्चित् लोके
त्वमिति तस्य नीलः कण्ठो लोहितश्च केशो बिभर्ति नीललोहित इति पुराणदर्शीनाख्यामीति तस्य धूर्जटे रेत सः शुक्र
स्यांशोदने श्रसविनाशप्रत्यकः प्रसह्य तत्र अभिभवेत् प्रसहनमभिभवः इति वत्ति कारः ५७ ननु हरस्य
शिवस्य कथमीदृशी शक्तिः इत्याशंक्याह सतीति सहि देवो नीललोहितः तमसः पारे परतो व्यवस्थितं
तमोगुणातीतं परं ज्योतिः परमात्मा हि अतएव मायापरिछिन्नप्रभावर्द्धि खगणमहिमाशयो न भवति तथा वि
नाव न श्रनत्तस्य साध्यत्वे नास्तीत्यर्थः संप्रति उपायमुपदिशति तेकाषाय्यिनो एषयं संयमे जितमितं समाधिनिश्चल
शो गमिन उमारूपेण सौंदर्येण रूपे स्वभावे सौंदर्य इति विश्वः अयस्को तेनमणेरिव विशेषेण कस्कादिषु

१८

तम
१४

चेति सत्कारः लोहवात् आपो धातुमिति प्रत्ययो मध्यः अकुलं आहितुं यतर्ध्वं ५८ यान्येनरमतीत्याह उमेति उमयोः
शोभोमे मम च आहितं मिथि ऊर्ध्वीर्यं चितेः सोऽहं सा उमा वा संभोग एष्यन्ति रेथे नदीया जलमयीस्र ज्ञिः या उमे स्यत्तमो
वाशाद्वोर्द्दः नत्तीयेत्यर्थः एतदेवोदाहृत्येत्ययमेव व्याख्यातं तारका व्याख्याने अत्र दीपिकालेकारः आकारणि
कयो रुमामहेश्वरयोरा कारणिकयोः ब्रह्मजले मृत्स्ये औपमन्यस्यागमत्वात् यथाहराजाभोजः अलस्तना
ल्पस्तनानो वो यम्यस्यगम्य लेदीपकमिति न तु यनुल्ययोगिता तस्याः केवले केवले अस्तु नविपत्तेन केवला अलस्
तविषयत्ये न चो स्यानादिति ६० तस्मान्मनेति तस्याशितर्के ठस्य तरस्या त्वामहर्त्तिः पुत्रइत्यर्थः आत्मा वैपु
त्र नामासीति श्रुतिः यो पुष्मा के सेनापतेर्भावः सेनापत्यं पत्येन पुरोहितादिभ्यो यगन्यः उपत्तशापवीर्य
मूर्तिभिः सो दर्प्यसंपद्भिः सुरवंदी तां वेणी मोक्ष्यते विसंसयिष्यति तारके हनिष्यतीति भावः ६१ इतीति
विसृज्य योनिः कारणं विश्वस्य योनिरात्मयोनि स्तीर्णो भगस्यानेकारणता तो त्रिकोणादितिवैजयन्ती विव
स्वान्स्मृतान्व्याहृत्याभिधाय विश्वयोनिस्तिरोदधे अंतर्हितवानू ततेदेवाः अपिमनस्याहितकर्त्तव्याः म
नसि आहितं कर्तव्यं ब्रह्मलरण्डयदिष्टं येस्ते तथोक्ताः संतन्दिवं स्वर्गं ययुः ६२ तत्रेति पाकोनामकश्चिद
सुरः तस्य शासनः शासकः पाकशासन इंद्रः तस्य चिन्ताकर्षणे स्फुरन्ति किं दर्पनिश्चित्य साधकत्वे
नेति शेषः कार्यसंसिद्धौ त्वस्यो त्वरणैनदोष्य यस्य तत्र द्विगुणो द्विव्रतं रतो यस्य तेन तथोक्तेन द्विगुणत्वा
ट् त्रिशशस्ते क्षितीयामुत्प्रेतं तु ष्वितिवैजयन्ती अगमत् सस्मारेत्यर्थः गमेर्लङि त्वादित्यादिनालङ् ६३
तस्येति अपसरणेन तरं यः स्मृतस्स इत्यर्थः पुष्पं धनुर्यस्य सपुष्पधन्वा कामः संज्ञाया मिस्यतङ्
देशः ललितं त्रिपुरसुंदर मितिशाशरौवे ललितायाः सुंदर्याः योषितो वधोलालिङ्व भूलते इव

बाहुरणोऽशृंगे कोटी यस्य तत् — तथोक्तं चापं रतिर्निजप्रियारतिः स्मरप्रियाचेति विश्वः तस्या वलयदानि
कंकणानि यस्यास्ताभिः शंकोयस्मिन्कंठे अ सज्य आलिंगयित्वा पा वकंठविशेषणाभ्यां शृंगारैकनिधे
स्त्रिभुवनैकवीरस्य शृंगारोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते सहचरस्य सख्युर्मधोर्वसंतस्य हस्तेन्यस्तं चूता
ङ्कुरस्य अस्त्रं यस्य सतथोक्तः प्रांजलिः कृतांजलिः सन् शतमखमिंद्रमुपतस्थे संगतकरणोऽत्रात्म
नेपदं अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमिति भालिनीवृत्तमेतत् ६४
इति श्रीकुमारसंभवे टीकायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः २ तस्मिन्निति मघोनः इंद्रस्य
अक्ष्णां सहस्रं तिस्रो दशापरिणामा येषां ते त्रिदशास्तान्देवान् संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये
ये इति बहुव्रीहिः बहुव्रीहिसंख्येया इत्यादिना डच्प्रत्ययः उत्कार्यत्वात्स्वयोनिः विहाय तस्मिन्काले तस्मि
न्काले समये युगपत्सपात सहस्रेणाक्ष्णां हि भिरद्धालीदित्यर्थः इत्यादिरति प्रायाक्लिं नत्तु चिरपरिचि
ता नेक स्तूरत्वाने भगवतो महेंद्रस्य कथम कांडे तस्मिन्यदेवपात इत्यसंबध्यार्थतरन्यसति प्रायोभृ
शा प्रभूणामाश्रितेषु विषये गौरवेमादरः गरोज्ञनायेक्षितया कार्याध्यवसितहेतुनावलोकिफलते
त्राः प्रेषोनतु गुणान्तंत्रा इति भावः १ सवासवेति सकाशे वासवेनेंद्रेणासनस्यासिंहासनस्य स
न्निकृष्टं सान्निहितं यथा सनसन्निकृष्टं शेषषष्ठ्यास्मृ यं समासः कृद्योगलक्षणा नलोकेत्यादिना
निषेधात् इतो निषीद इतो पविशेति निसृष्टं भूमि दत्तावकाशः सन्प्रभर्तुः स्वामिनः प्रसादमनु
ग्रहं प्रतिपद्य तं भाव्य मिथो रहसि मिथोन्योन्यरहस्य वीत्यमरः इत्यमिंद्रमेवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण व
क्तुं प्राक्रमत उपक्रांतवान् प्रोपाभ्यामित्यात्मनेपदं २ आज्ञापयेति पुंसांततिः विशेषज्ञातलाः ज्ञातवि

णेषेत्यर्थः सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः आज्ञापूर्वैतदिति शेषः उत्तरवाक्यद्वयप्रयोगात्पूर्ववाक्येनद्वयं
निविभुः किं तदित्याह लोके श्रुते तव यत्करणीयं कर्तव्यमस्तीति तदाज्ञाय मम स्मरणे नवनं तु त्वा नतवानुग्रहं
प्रसादं आज्ञापानियोगे न संसज्जितं ऽक्षितेन क्षिं गमितं इदामि स्मरणं तन्मनु त्वं हं केन नियोगेन यद्वयस्मि
कर्मण्येति नियुक्तेत्यर्थः ३ केनाप्यस्येति नवमे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह यदकोटिलाल्वरात्यकामेन वेसाति
नोतदीर्घैरिति प्रश्नेन्ते एमितितवापस्याई व्याजनितानं गृहीतिशेषः किमर्थं यावद्यतः समर्थं वैरी आहितं साय
कस्य सहितावारणस्यालभक्तकार्मुकस्य निदेशो वर्तत इति निदेशवर्ती आज्ञाकारी भवानित्य विलवेन भविष्यती
त्यर्थः ४ संप्रतिचतुर्वर्गमोक्षमधिकृत्य असंमतइति नवासंमतः कस्तव पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिः संसार
इति संसार इति यावत् तत्रयेकेशाखेभ्यो भयान्मुक्तिर्भार्गवप्रपत्तिः सोपि कारेचताभिः एकैकसोनि
वर्त्तिताभिः असाभिः चतुरैः सुंदरीलोकटाक्षैर्वक्र्यक्ष्वेरं निवृत्ते तु लहलेन्तु स्वाद्वोललिता लेपादेकस्या
एतरोचितं ब्रह्मोत्पत्तिलवमुन्नेषेकोटिल्याकृकटिं विदुरिति ५ धर्मार्थे विधेयकत्याह अध्यापितेति
उदात्तसाश्रुकेणनोति नीतिशास्त्रं अध्यापितस्यापि अयिशब्दात्कोशिष्याणो अग्रधष्यल गम्यगतिर्बु
द्धिमत्यवसानार्थैत्यादिना द्विकर्मकत्वादिष्या नोत्यंता दप्रधाने कर्मणि क्तः अप्रधाने दुहादीनामि
ति वचनात् तद्विधः तवशालेकस्य नस्यार्थधर्मी प्रयुक्तः अहितो रागोवि षयामिलाषः एव मनोरणाधि हि
तो येन सोहं मनोरणाधि प्रार्थनेव रइतियावत् मत्कृत् जोषः प्राचीन संधोतं व्यात्मनावि वर्षीडयामि
इति द ६ कामेपलीति कामः प्रत्याह एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी पतिव्रताः नित्यं सपत्न्यादि इति
ति

16

नीश व्रतं पातिव्रत्यं तेन दुःखस्वतामभाजां दुष्टव्रतामित्यर्थः शीलास्वाभावे सहृत्ते इत्यमरः चण्डिकायाः सौन्दर्य्ये
णाहेतुना लोले मनः स्थितं प्रविष्टं नितं विनीनातीसु कलज्जा सती कंठे स्वयग्राहं स्वयं ग्रहण्णानीति स्वहं
ग्राहः स्वग्राहिणी विभाषया ग्रहः इति ण्यन्तात् पापनेव जलचरग्राहः एव ग्राहः इति नियमः जलचरग्राहस्यैवेति नि
यमान्नेति स्वयं पाहवनानि मकं बाहुः श्रुतोत्तपायाभूतामिद्धासि लक्ष्येपतिव्रतान्मध्याविष्याइत्यर्थः एतदेवं
द्रस्य पारिदारिकलाइक्तं तथा च श्रुतिः अहल्याजारेति ७ त्रिविधा नायिका स्वान्यासाधारणी चेति अन्यान्याश्च पुंश्चला
इतराश्च न्याह कचेति हे कामिन् कामुक सुरतापराधानु अन्यासंगादित्यर्थः पादानतः प्रणतः सत्कोपनया
कोपनशीलया त्रियाश्ववधूतनिरस्कृतोसि तस्याघाते दृढं पुनात पंगाढं यच्छाता यं प्रतरेव बाणानलशरे लं कारि
ष्यामि ८ प्रसेति किंच हे वीरे प्रसीद प्रसन्ना भव वज्रांकुलिशं विश्रम्यतु उदासीनास्त्वित्यर्थः मदीयेष्वारैः मौ
वीकन्त्वाडु वार्यो विफलीकृतवड्डसार कतमः दैत्यदानवमुख्यः काय्यमस्तदारिः वाहतां नातिपरिप्रलेडत्न
मचक्रन्यदाः कोपेन स्फुरितोधाराभ्यो ... किमुत्वत्कृतं युंम्यइत्यर्थः सकम्पानाः सर्वतो विश्यतीति भावः तीव्रा
पीनां भयहेतुपात न त्वात्पंचमी ९ तवप्रसादादिति किंच कृतोतिप्रसादात् कल्लमापु धोपितथानुग्रहात् दुर्बलात् त्रीपहं
ल्के मधुं वसं तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकं पाणौ यस्य तस्य पिनाकपाणेः प्रद्वेतरे णाषाभ्यवरेति श्चेतन्मयैभवतः
हरस्यापि पिनाकपाणेरिति भावः धैर्य्यच्युतिं कुर्य्या वनुशंकयामित्यर्थः शशांकि लिडं ति शाशाक्षेपोलिङ्... अन्य
धान्विनो धनुष्मतः श्रीमाद्दिलादिति तामकेनकेवीत्यर्थः किंशाहं कुत्साया कुत्साप्रसेव ते वितर्के घ से पे
किंशदं दृश्यते इति शाश्वतः १० अर्पदेशादिति अपालेऽलः सत्यानः उत्तदेशात्यदाः ... भावितं पीठं य
स्मरनघयाः अनायसेकल्पितेर्पेहा विमाकर्षिताः

विषये विरतात्मा शक्तिं कुर्यां हरस्यापि इत्येवमादिना दिना प्रकटितस्वसामर्थ्यं कामं स्मरं दंदह्यमाने भावे ११ सर्वे सखे इति
हे सखे एतत्त्वदुक्तं सर्वं त्वय्युपपन्नं सिद्धं मे कुलिशं वज्रं मघवास्त्रं अमोघं अस्त्रं तव वज्रं न पौ वीर्यं एतत्तपोबलेन प्रबले सुमहत्स्वपि
दैत्येष्वति वज्रधरत्वं सर्वतो मामिव साधकं वा तापसेष्वकुण्ठमित्यर्थः १२ अवैमि हे सखे ते सारं बलं प्रवैमि वेद्मि
अतः खलु अस्य कार्यस्य आत्मसमे मत्तुल्ये गुरुणि महति कार्ये तस्मै हि माडेरिति वक्ष्यमाणे नियोज्ये स्वराधनोपदेशादि
ति वक्तव्यादात्मनेपदनियमः तद्यास्यपरीक्षापूर्वकं एव हि सर्वत्र नियोग इत्याह कृष्णेनापि सुनाविष्णुनारायणः कृ
ष्णः इत्यमरः धरतीति धरः पयसां भुवो धरः तद्गोत्रधरतो भूधरेण शक्तमित्यर्थः अवेत्यर्थेत्याले तेि शेषः सर्प
राजः देहो देनास्व देहे सुखदे गिया धायाय पदस्य कर्मणि एवं ख्यानिन इति चतुर्थी व्यादिश्यते नियुज्यते मेवण
शायी भगवान् १३ नियोगं जीकारे सिद्धवत्कृत्वाह आशंसेति यथोके हरेवालाइ तिबाणास्तसंशा
सेसताकथयतामुपहिरस्यापीत्यादिनेति तथास्माकं कार्यं अतिपन्नकल्पे अंगीकृतप्राये ई वदसमाप्ते
कल्पप्रत्ययः कथमेतदेतमाह इदानीं उद्बेह न्ततांद्विषो येषां ते वा यज्ञांशसभुजो देवानां एतदिपङ्क्तमदा
तोभागत्वे सूच्यते अयज्ञांशसन्ना शाद्यमानेनेति नाग्य पव्याख्याने आजिस्त्वे स्यो सोस्ति सत्योद्युपायेत्वेऽप्रा
मनेवदनियमात् पंचार्थत्वस्यापि अणिनकृ येहरस्यापीत्यनयोरर्थयोरभावादयोगाश्चेति १४ किंतको
र्यंकथेनातस्यहृदयं नलंकृतो मद्ये सत्यन्नाह अमीति हियस्मात् सीवीर्ये जयाय शत्रुविजयार्थं अस्य
वीर्यप्रभवं तेजः प्रभवं तेजः तेऽमुतेसेनान्येसेनापतिं सुरेशकामयते वशांकोनाविधातोलङ् ब्रह्मलोसद्योमा
तादिमेनाणेऽभ्युत्तमो हृदयादिमेनाणे अभ्युत्थानेव्रह्मांगाभ्यः कृतमंत्रयोज्यासइति ब्रह्महेति निर्जितस्येवे

कुमा
१७

17

दत्तस्तनयोः जन्मेत्युभयत्राप्यमरः योनिर्नाम्ना नियतविधिः मेनान्यासपूर्वकं ध्यायनित्यर्थः सम
वस्य त्वदेकेषोः नियानस्य त्वदेकवाणस्य नियातेन साध्यः अनन्यसाध्योयमस्मिन्नवसर इति भावः
१५ तस्मै हिमाद्रेरिति यतात्मने नियतायतनाय तस्मै भवाय तत्प्रयीनां प्रियमाणा इति संप्रदानत्वाच्चतु
ना र्थी प्रयतो हे माद्रेस्तनूजां पार्वतीं शेषवित्तुं यतस्व भवितव्यं वागां पार्वत्येव त्याह यो षित्सु वो षितां मध्ये
यतस्व नियोगस्त्वामिति शक्रमीशमात्राशक्तः तस्य हरस्य वीर्यं वीजं तस्य निषेकः क्षरणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा
पार्वत्या स्वयंभुवा अवलरणोपदिष्टा उमेव क्षेत्रमोदमित्यादिनोक्तमित्यर्थः १६ सा वेदानीसन्निकृष्टेत्यत
त्याह गुरोरिति मार्गे च कन्या पार्वती च गुरोः पितुः नियोगादाज्ञानात् अधित्यकायां हिमाद्रेरूर्ध्वभूमिः
भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति कन्प्रत्ययः तपस्यन्तं तपश्चरन्तं क
र्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ्प्रत्ययः ततः शतृप्रत्ययः स्थाणुं हरं अन्यास्ते उपास्ते इति म
याशयसंभवेभ्यः श्रुतं नचैतदितिजन्ममात्रमित्याह सर्वज्ञः सोऽप्सरसां गणेन सत्यागोवधिः समगूढ
चारश्च गणोधिः पार्थ्यन्तयति वेजवती १७ उद्धेति ततस्मात्कारणात् चेद्यैकाध्यासि अर्थ्यं आशीर्वि
बोद्व देवकार्यक्रम प्रार्थनायां लोट् अथ मर्थः प्रयोजनं अर्थान्तरभावे व करणान्तरसाध्यमेव
तत्कारणान्तरं पार्वतीसन्निधानमितिभावः अर्थः प्रयोजने सोऽपि वित्तकारणवस्तुषु इति विश्वः तथा
पिवीजसाध्योऽंकुरः वीजांकुरः उदयाद्युन्नतेः प्रागभाव इव लाभमुन्नमप्रत्ययं चरमकारणमपेक्ष्यते
प्रत्ययोधीनत्वप्यावीजसाध्यांकुरस्यान विश्वासहेतुष्विति विश्वः तस्मादस्मिन्नर्थे न वयमकारिता

राम
१७

चेति सकारः लोहवत् आयोधातुमिति प्रत्ययोऽव्ययः आक्रष्टुमाहर्तुं यतध्वं ५९ घात्येनरमतीत्याह उमेति उभयोः
शंभोर्मम च आहितं निषिक्तं वीर्यं चितैः सोढुं सा उमा वा संभोरष्टमूर्तेरिये तदीया जलमयी मम मूर्तिः वा उभे स्वयंभो
र्वाशंभोर्द्वंद्वः न तृतीयेत्यर्थः एतदेवोदाहृत्येत्यथमेव व्याख्यातं नान्यव्याख्यानं अत्र दीपिकालंकारः आकरणि
कयोरुमामहेश्वरयोरेकारणिकयोः ब्रह्मजलमूर्त्योरौपम्यस्यागमत्वात् यथाह राजा भोजः प्रस्तुता
प्रस्तुतानां चौपम्यस्यागम्यत्वे दीपकमिति नव वर्णतुल्ययोगिता तस्याः केवकेवले प्रस्तुतविषयत्वेन केवलाप्रस्तु
तविषयत्वेन चौपम्याभावादिति ६० तस्यात्मनेति तस्य शितिकंठस्य हरस्यात्मा मूर्तिः पुत्र इत्यर्थः आत्मा वै पु
त्रनामासीति श्रुतिः वो युष्माकं सेनापतेर्भावः सेनापत्यं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इत्ययः उपेत्य प्राप्य वीर्य
विभूतिभिः सौंदर्यसंपद्भिः सुरबंदीनां वेणीर्मोक्ष्यते विश्वंसयिष्यति तारकं हनिष्यतीति भावः ६१ इतीति
विश्वस्य योनिः कारणं विश्वस्य योनिः ब्रह्मा योनिस्तीर्णां भगस्यानेकारणे तोऽग्निकोशादयः इति वैजयंती विबु
धान्सुरान्व्याहृत्य अभिधाय विश्वयोनिस्तिरोदधे अंतर्हितवान् ते देवा अपि मनस्याहितकर्तव्याः म
नसि आहितं कर्तव्यं ब्रह्मलक्षणं उपदिष्टं येषां ते तथोक्ताः संतः दिवं स्वर्गं ययुः ६२ तत्रेति पाको नाम कश्चिद
सुरः तस्य शासनः शासकः पाकशासन इंद्रः तस्य चिन्ता कार्यसंलग्नस्य किं कंदर्पं निश्चित्य साधकत्वे
नेति शेषः कार्यसंसिद्धौ त्वरया द्विगुणं यस्य तत् द्विगुणं द्विवृत्तं रंहो यस्य तेन तथोक्तेन द्विगुणत्वा
वेगितः शाब्दो क्षिती यामुत्प्रेक्षेति वैजयंती अगमत् स्मारेत्यर्थः गमेर्लडि लादित्यादिना लुङ् ६३
तथेति अथ स्मरणानंतरं यः स्मरन सहेत्यर्थः पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामः संज्ञायामित्यनङा
देशः ललितं त्रिषु सुंदरं मिति शाश्वतः ललितायाः सुंदर्याः योषितो भ्रूर्वोलालिव भ्रूलतेव

कथमाराणभावाद्युपमेयप्रत्ययतयोः संदेहसंकरः परिभवशिखा विदन्तानामिवाज्ञामित्युपमा अथैनं दहन्तीतिहि शाप
लेनोक्तेत्यते शेषादानेनुसंदिग्धमिरति २२ समाधिभेदीति समदनः अभिमतेसख्या प्रियेण सुहृदा माधवेन
सहितेनरत्याचदेव्याशासंकांत्प्रतिसंकटमापतितं इति सभयं प्रत्युपजगामनतः सनूतमप्यवेन अर्पितात्मकमिति क्रियेन सतपो
कः महाशिखिनी सर्वयोदवकार्यं साधनीयमिति रुतः अभिलेयमसन्नित्यर्थः हैमवते हिमवति भवं स्थाणो
रुदस्याश्रमं जगाम २३ तस्मिन्निति तस्मिन्वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनो समाधिमतो मुनीनां तपः समाधेरे
कग्रतया प्रतिकूले वर्त्तते इति प्रतिवर्त्ती विरोधी मधुर्वसंकल्प्य नयोर्नेत्रे वस्याभिमानभूतं गर्वहेतुभूतमित्य
र्थः कार्यकारणयोः एव चारः आत्मानं निजस्वरूपं आधाय संविधाय जृंभे प्रादुर्बभूव संतधर्मो अवर्तमासेत्यर्थः
२४ वसंतधर्ममेवाह कुबेरेति उष्णरश्मौ सूर्ये साहसिकेनायकेच समयं च दक्षिणायनकालं स्वसरं कालेचवि
लंध्य कुबेरस्य दिशमुत्तरां दधत्यालिंगति कुलस्मिन सतीरे केण विरुद्धतिमोविदसं उदीची स्त्रिलिंगा लिंगा कान्तायका
चकोणनुचप्रवृत्ते चसति दक्षिणादिकदाक्षिण्यवतीनायकाचमुखेनाग्रभागेन च केशानापिकावहतीति यतः
यचाधस्त्र गंधस्य वहः गंधवहमितिलयलं व्यलीकेनाप्रियेण नदुःखेनवानि श्वासं व्यलीक निश्वसमिवदुःखे
विलक्षेव्यलीकमप्रिये कार्यत्तुनेत्तिवैजयंती उत्ससर्जप्रवर्तयामास सीत्वभनीरसमयो विलुपननम्प रोग
नालंगति प्रवृत्ते तविस्त्रियो दाक्षिण्यो दाक्षिचिद्यनादायः दुःखो निश्वसतीति भावः उत्तरायणे सति मलया
न्नानता प्राव्छृन्तिवाक्यार्थः अथोक्तेसालंकारः नचसमोक्तिरेवेयाक्तोसाउत्प्रविष्टेशोकितव्यकेवला

विशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीतेः समासोक्तिरिति अत्र तु विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिकप्रतीतेर्नेनवश्लेषः एवं प्रकृतविषयश्ले
षेस्मिन्विशिष्यानेन तीकारान्तस्यास्मद्दृष्टाक्तिंम्हलोयं ध्वनिः सच व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसंभावनार्थो दक्षिणस्याः
दिशो नायिकायाः समासोक्त्यापादयत् भेदेऽभेदपादपुलकल्पनि शापोक्तिमुपजीवे निस्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षेत्यनि
वीहमिति वाच्यं सिद्धेऽगम्भनदस्तुस्यामः २५ असूतेति अशोकाख्यवृक्षविशेषः सद्यः स्कंधात्प्रभृत्येव स्कंधाधारभ्येत्य
र्थः भाष्यकारवचनात्प्रभृतीति योगे पंचमीति कैयटः भाष्येधर्मलात्प्रभृति ... दास्तात्प्रलप्रवेंतिकार्थैक्या
प्रभृत्याग्रहायण्या इति मासे इत्यादि सपल्लवानि कुसुमानि असूत उत्पादयत् इत्यर्थः आशिंजितो नूपु
रो यस्य तेनाशिंजितनूपुरेण कर्मकर्तरि कस्य अकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः सुंदरीणां पादेन संपर्कं ताडनं नापेक्षत न
स्त्रीपादाघाते असतीति प्रतिबंधे भ्रमे वेहेतावशोकाय इति प्रसिद्धः २६ सद्य इति मधुर्वसंतः एवेषुकारः प्रवालो
द्गमाः पल्लवांकुराः स्युः पल्लवोऽस्त्री किसलयम् पत्राणि पक्षा यस्मिन् पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः नवचूतकुसुममेतदेव बाणः त
स्मिन्नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति मनोभवस्य धन्विनो नामाक्षराणीव द्विरेफान् भ्रमरान् स्योनिवारयामास
निदधे अत्र प्रवालपत्रेत्याद्येकदेशवर्त्तिरूपकं मधोरिषुकारत्वं रूपयपणेत्यत्वे यत्रामाक्षराणामिति उत्प्रेक्षा
या निमित्तमित्येकदेशवर्त्तिरूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा २७ वर्णप्रकर्षे सतीति कर्णिकारं कर्णिकारपुष्पं अत्र
पवेष्वपाणाष्विर्षेभ्य इत्यत्र यद्वेऽत्यजत्स्यनाक्षिन्तस्य पुष्पफलेषु तद्धुक्कमिति लुक् एवमन्यत्रापि इष्यवर्णप्र
कर्षे वर्णोत्कर्षे सति अपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति स्म परितापयत् लट् स्मे भूतार्थे लट् प्रायेण विश्वस्रष्टापि
धातुः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्यविधौ कार्त्स्न्यस्य पादने विषये पराङ्मुखो सर्वत्रापि यत्स्रानि किंचिद्विकल्प
सोपादयेति यथा चंद्रकलंकमित्यर्थः अत्र कर्णिकारेऽपि नैर्गन्ध्यपुष्पमिति भावः सामान्येन विशेषसमर्थन

रूपोर्थान्तरन्यासः २८ बालेंदुवक्राणीति । अविकसभावादविकसत्वान्मुकुलीभावाद्धेतोः बालेंदुरिव वक्राणि अक्ष
तिलोहितानि अतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि पलाशे किंशुकः पर्ण इत्यमरः वसंतेन कृतास्समागतानां संगता
नां वनस्थलीनां सद्यः सद्यो दत्तानि पलाशानि इति लोहितत्वसंभावादिति भावः नखक्षतानि वनस्तु अत्र वसंत
स्य वनस्थलीनां च विशेषणसाधारण्यान्नायकव्यवहारेषु इति समासोक्तिगर्भ कारोत्प्रेक्षा चेति ध्वनिः इत्युभयोरेककालेनवावि
शेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गमके समासोक्तिरिति लक्षणे २९ लग्नेति मधुश्रीर्वसंतलक्ष्मीः लग्ना द्विरेफ एवांजन
भक्तयः कज्जलरचना यस्मिन् मिश्रितवर्णं तिलकं विशेषकं मुखे प्रारंभतस्मिन्ने मुखे प्रकाशयत् कर्त्रा बालरूपे
ण कोमलेन बालार्करसेन दरोः अरुणिम्नैवैनेव च्युतरागेण चूतप्रवालरूपेणौष्ठः तेन चूतप्रवाल एवौष्ठं अलंचकार प्रसाध
यामास अत्र रूपकालंकारः ३० मृगा इति राजादनं प्रियालुः स्यादित्यमरः प्रियालुद्रुमाणां राजादनवृ
क्षाणां मंजरीणां रजःकणैः विघ्नितः तेजातविघ्नाः दृष्टीनां पाताः प्रसरा येषां ते तथोक्ताः मृगाः पत्रनिल
मनिलाभिमुखं मर्मरः पत्रमोक्षः मर्मरपर्णं यासु ता वनस्थली विचेरुः वनस्थलेषु वनप्रदेशेषु चेरुः तस्मिन्
शकाले धर्मेतच्छाः कर्मसंज्ञाः स्वकर्मणामिति चरतेः सकर्मकत्वं ३१ चूतांकुरा इति चूतांकुराणामास्वादने
न चर्वणेन कषायकठोर रक्तकंठः स्वरभावयते रक्तकषायमिति केशवः पुमान्कोकिलः पुंस्कोकिलः पुंग्रहण
मार्गाणस्य पद्यो न मार्त्यः पुमः स्याप्यर इति पुंसोनत्वे संपुंकानां सो वक्तव्य इति कृष्णावचादः सकारादेशः मधु
रं मधुरकूजितं यत्कूजितं नमेव मनस्विनीनी नियातेरोषनिरासे दक्षं समर्थस्यैव चनमानं तस्मादिः मानाभावचनं जात
कोकिलकूजितम् अश्रवणेनेतरं मानाभावमानं जकुरित्यर्थः ३२ हिमव्यपायादिति हिमव्यपायादपगमात्
विशदाधराणां शुभ्राधरोष्ठानां ... मुखस्वदनानां कुंकुमपरिहारेण पुष्पोद्भवा ... इत्यर्थः ...

तेऽस्यासकस्यसमवादिति पुष्पवासित इति केचित्तेनाघूर्णिताभ्यां उत्फुल्लाभ्यां नेत्राभ्यां शोभन इति तथोक्तं यथा मुखं
गीतांतरे पुष्पितमध्वेषु चुचुंब ३८ पर्याप्ताः समग्राः पुष्पस्तबकाएव स्तनाभ्यां ताभ्यः स्फुराणाश्चोपसर्जनादस्मि
योगोऽयधादिति विकल्पादाएव प्रवालाः पल्लवाएव ओष्ठाः तैर्मनोहराभ्यः लतावास्तव्योपि लिंगादेव पुमांसाप्य
तेऽपि नम्राः शाखाएव भुजास्तैर्बंधनान्यवापुः आलिंगितास्त्वर्थः स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत् किमुतान्येषामिति
भावः एतत्रतरुलतादीनामचेतनत्वादुक्तं यथा हनुमतः संज्ञामवंत्येव इत्यादि रूपकालंकारः ३९ श्रुताप्सरोगीतिरिति
अस्मिन् क्षणे वसंताविर्भावकाले भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि दिव्याङ्गनागानमाकर्ण्यपि इत्यर्थः प्रसंख्यान
परः आत्मानुसंधानपरो बभूव आत्मानश्वरेश्वराणां निर्येन्द्रियाणां वशिनामित्यर्थः विहन्यंतेऽभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः
पञ्चर्ष्येकविधानमित्तिकः प्रत्ययः जातुकदाचिदपि समाधिभेदे समाधिभंगजनने प्रभवः समर्था न भवंतीति हि ४०
लतागृहेति अथ लतागृहस्य समाधिगृहस्य द्वारगतो वामप्रकोष्ठेऽर्पितः हेमवेत्रो धारि हेमदंडो नंदिकेश्वरः ग
अंशी भृंगिरिटिर्नंदी नंदिकेश्वरे इत्यमरः मुखेऽर्पितायाः सरोषविलसितमितावलोकनिहितायाः एकस्यांगु
लस्य तर्जन्याः संज्ञयास्तूचनयैव संज्ञास्याच्चेतना नामिहस्ताद्यैश्चार्थसूचने इत्यमरः गणान् प्रमथान् चापलाय चापलं
कर्तुं माभवतेति क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यादिना चतुर्थी व्यनैषीत् शिक्षितवान् ४१ न केवलं गुणाएव
विनीताः किंतु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपि विनीतमित्याह निष्कंपेति ततो नंदिनिदेशादखिलमे
व वनमालेख्यमित्तिस्थसंस्थानमिवाभवत् तथाहि निष्कंपवृक्षं निश्चलानोकहं निभृतद्विरेफं विनतचंचरीकाऽजं
निःशब्दाः सकुंतं शांतमृगप्रचारं निवृत्तहरिणादिभ्रमणं काननमस्येति समवप्राविशत्स्येति तद ४२ दृष्टीति
ततो मदनः स्मयते शिवस्य पानास्पदं समाधिस्थानं विशिष्टा अविशत् प्रवेशं चकार भगवतो नेत्रप्रदीपने अर्ज्यो

कर्ण
२०

२०

तिः कस्य तस्य नंदिनः पुरः शुक्रवत्याः गंडवपरिहस्य यथा भगवान्तवस्थती त्वर्थः जिगीषोर विघातार्थं
संमुखो भागीवोस्थेय तेन तडन्तम् अतिशुक्लमति धुर्धमत्स्यगारकमेवच गृ विशक समीरा जानल तसे स्यो निवर्तते
ति कीदृशे तनून्नात्ते पुनिकटेषु संसक्ताः लग्नाने पेस्तु राणां सार्वाय गतन् ४३ तत इति ततः कामसत्वर्स
यमितं शां हलेचंमे।। नियमस्य धानाम्युदसंकर्षं संवकमजातीन् कीदृशे दवदाहडु मस्य वेदिकायां गधः
स्यालंपा शार्दूलचर्मव्यवधानवत्सो व्याघ्राजिनाधारादि तायां आसीनमुपविष्टं आसनो निष्कटः शरीरपातोदे
र्ध्वंसोपस्थेति कामविशेषणं पादरूणां पीमित्यादिना देहसि विधानात् भावापांस्यैवकमपोनो दुर्लभ
तस्मान्महेश्वरमिति पठनीयं ४४ श्लोकषट्केन समाधिस्थं भगवंतं वर्णयितुमाह पर्यंकेति कीदृशं
ददर्श पर्यंकवंधेन वासुकिवर्पलकारवनेन स्थितः पूर्वकायः पूर्वशिरोभागो यस्य तत्नाभेः पूर्वभागः
पूर्वनिकायः पर्यंकनाम आसनविशेषः तथा सजलस्य स्यावपयोः आयतौ विस्तृतौ आईवात्सन्निमितौ भन्न
नाधिकतया नमितौ डुभौ अंसौ स्कंधौ यस्य येन वासत त्या उत्तानस्योर्ध्वमुखस्य हस्तद्वयस्य सन्निवेशात्स्या
नाङ्केतोः अंकमध्ये उत्संगे तरे अंजलिरचनात् विनकुशेशयमुत्तमिव ४५ भुजंगमेति भुजंगमेन
अद्धाः गुणः कृः द्विगुणकत्वं च अवलम्बते ग्रंथि वलात् न तु द्विगुणीकृत्य करे प्रवेशात् तथा मगचर्म णाजि स
नंचा सनं दधाने नीलगयाजे भया अभ्यक्तात्मा चिनीलतरितां अतः एवा विशेषनीलां अधिकस्मादेवोहि
नीलगलेश्वभ्यथात्रयो गो गः अश्वेगते पीठ स्नीयाः समासः ग्रंथिमनोकेधदेशे ग्रंथिमुक्तौ ४६
किंचिदिति नेत्रैर्लक्षीकृत तप्राणं ईक्षितं नासिकाग्रं यडन्तंसयस्य नासिकाग्रं अदिशं अनवलोकय

राम
२०

त्रितित्रिनेत्रः स्यात् बहुवचने कीदृशैः प्रायेण निमीलनात् किंचित्प्रकाशात् हस्वास्मितमिता निश्चला उर्ध्वं गता तारकनीनिका ये
षां भ्रूकंपादौ च ४८ ब्रह्मसरैः अवस्यंदिनीति अचला पद्ममाला लोलमावली येषां ग्रधः प्रसन्नाः प्रसवायेवोते ४७ अधटीति
देहाभ्यंतरवर्त्तिनी प्राणादीनां वायूनां निरोधात् धारणादेवं विध जलधरोदधि प्रदीप निश्चलविषयमानो ४८ स्यंदं विधिरा
र्थं संरंभोपार्जिताऽवरोधस्य अलमपि अनुकुलनिश्चललीला तीवेनुनि वीतनि कूपप्रविचले भगवान् हितिः शब्दः स्यात् प्र
ग्धा तत्र प्रसररहितः निःस्पंदश्चैव पवालस्य कलामात्रस्य मौलि शशिनो लक्ष्मीकांतिं स्वप यंतं यो गिनां हितमाचीयुतमोगाते
जउल्लसित कीदृशै कपोले महाद्रिस्थित स्वनेत्रस्य श्रोत राणिरं ध्राणि तन्मध्ये लब्धमार्गै निर्गमैः नीरुविसर्जनुनोप्यधि
कर्कोमलज्योतिः प्रतोरितिनित्यसमासः इति वलं लयर्यंत मितिप्रासा बनुमाद्येति संज्ञा ४९ मनेइति तमात्मान
मीश्वरं आत्मनि स्ववपुषि पश्यंत ऋतमित्याह हृदिस्थेति वेदविदो योगिनः यमक्षरमा विमलिनं परब्रह्मस्वरूप
विदुर्जानंति किं कृत्वा अवलोकयंत मनो हृदि निवेश्य अत एवानंदाश्रुलिप्तिद्धवर्त्तिनि वर्त्तितं प्रसरं यत्समाधि
रेकाग्रतायावस्थे ५० आदिकुलके ततो मदनः प्रद्युम्न इत्यर्थः चेतसा पद्मच्छद्मनाभभाव्योनि कृतेः आलोक
यत् भयकंपमानकरत्वात् शरा चापं सायकमुष्टिं आत्मगलेभ्रष्टमपि संभ्रमवशात्तालस्य न ज्ञातवान् शरा उ
च्चालने तिशराः चापः सेव्यशरमुष्टिः धनुषेषा हलस्वेति पद्म ५१ निवारलेति अपास्मित्रवसरे सखी कृपा
युगनापार्वतीप्रदस्यनगौरीभगवस्ते आर्थमागतेत्यर्थः अस्पष्टिमि स्य वीथि वलित्रिवीणामृषिंस्थं प्रक्षोभनमयाम
पिचपुर्धपुष्ठेलेन शरीरसौष्ठवेण संधुक्षयंती उद्दीपयंती पद्मा आसन्न विभावसपत्रिः निर्वाणशब्दः वाते नि
कृष्टे निर्वाणो धातु इतिणत्वं अतिशयेन वातमयिं दृष्टुं पुष्पेति समासः ५२ अशोकेति वसंतकुसुमान्येव
आभ्यमलंकरणं विभ्रतिप्रदस्यनेति संबंधः कीदृशतत् अशोकपुष्पैर्लोहितत्वात् निर्भर्त्सितपद्मरागमणीनता

दारुणास्तु वल्लीस्त्रयुतिः कांतिर्येन तथाविधं कर्णिकारं पत्रशितलाञ्च मुक्ताफलावीकृतं सिंधुवारं यत्र मौक्तिक
सुवर्णीय मरागाः किलाभरणतयावसिक्ताः ५३ आवर्जितेति कुचाभ्यामनाङ्मात्रमावर्जिता नतरणार्कदि
ग स्थोदितरविः रक्तं कौसुंभमेव वर्णं वसनाय परिदधती अनभ्रोल्लेप्यते पर्याप्तकुसुमगुच्छावनम्रास किसलयाच संचा
रिणी जंगमा लतेव वने फिलतामसंभाव्या मन्वतामेवचतथा दर्शनात् संचारित्वाद्रोपपद्यापि हि रम्यतीसा चलतेव
तेगमेइतिभावः ५४ सत्नामितिः श्रीलीनतटावलितो वकुसुमरसनामसद्दवलयनाडात्तिवंतीकीदृशीस्या
नाविसपानि हेयास्यदत्तेन मदनेन निजधनुर्बोहितीयोमौर्वीम्यामिवन्यासीकृतानिक्षेपितया स्थापिता सा हि वि
दग्धस्वरूपलाग्नाहत्पविमीवस्थाना स्यदन्निक्षेपस्य ५५ सुगंधीति विसासनालिने न मधुपं मसकृदपा
सयंतीपनिर्विंवफललोहिते आसन्नोनिकटं चरं धमेतं कृतइत्युक्ताहि सुगंधिनिःश्वासविनिर्गतस्तांलेजातस्य
तृष्णनस्यवसेभ्रूमवशात् लोलदृष्टिः चकिते लक्षणा सहजेत्वात्सौगंधस्य एकांतिकत्वे सति सुगंधीतिगंधस्येतीत्वे
विनुल्यः अधरो विंबाधरः इति शाकपार्थिवादित्वात्समासः तदेतेनरूपयौवनेन नरवशीकरणयोग्यत्वं देव्याः
दर्शितं ५६ कुलसेवामिति तामेवविधांगौरीं गवलोक्यकुसुमधजो दवसीकरणस्यकर्मसिद्धिं जितेन्द्रिया
यपिहरे पुनराशाशंस समभावुपयत्सर्वस्य वपवेपुहस्त पादादिषु अनवद्यामनिंद्यां मनोज्ञानेव स्मरः यथा प्रप
हीवदेवत्राग्यदत्ते आदधानां कुर्वतीं किं यदेतत्स्यतिक्रियपदं हीयदं आशाशंसे इति संस्तुना विन्याङू पूर्वस्य
रूपंनत्वादुःशासिरद्यापामात्मनेपदे कुर्वती तत्स्यापीत्वेदवेत्तयात्र पुनः त्वं ५७ भविष्यत इति यादेवदे
वीभगवंतं सेविनुम्प्रतिहारभूमिं द्वारदेशमायतदैव देवोपि हृदयसंस्थं परं ज्योतिः परमात्मानमालोक्य समा
धेरुपरराम न्यवर्तत परमात्मदर्शनपर्यंतो हि योगविधिः चशब्दावेकालत्वसूचनार्थौ एके न हि समुच्चयमा

अत्वं प्रतीपदर्शनानन्तरमेककालतया उपरतमेतिव्याङ्॥ यष्टुपेभ्यो रमः प्रतीहारोक्षारं ५८ ततो ज्योतिर्दर्शनानन्तरं
देश्वरो निविडं दृढं वर्णकबंधमवसात् स्थिरं रचनाविभेदप्रयासयतन् प्मारी लीन कीदृशेनागनायस्य शेषाहेः क
णाभिः प्रधः पाताले कथंचिद्धतो भूमिभागो यत्र गौरवं हि महात्मनां सहजं विशेषणं समाधिसमये भगवान्न् की
दृशः शनैर्नतु सहसा प्राणानां वायूनां विमुक्तिस्त्यागो येन समाधौ हि महतां निरोधः भुजगाधिपतिः शेषे
रागपुरुषवत्पष्ठीसमासः ५९ तस्मैइति ततो वंदे सेवार्थमागतो गौरी हरिहराय प्राणपत्य जितपत्र
सेशिलाचतो नावेशायपः प्रभोर्भक्तेषु मात्रानुमितप्रेवप्रेमस्मे इतिक्रिया पहणात्मप्रदानत्वं ६० तस्याइति
ततो देवेप्रणम्यवनदेवता भ्याहरणं मंत्रेलेकिशालयवेडमिश्रं कुसुमकारो कीर्यतन्यमेवि कीदृशः शिशिरान्त
यस्य वसेतनस्य स्वत्तल्लमनपाली मिलनः तन्मयतान्नेत्यगत्यनेबद्धैः उदयपक्षः कवीनां प्रशादजः हलादेन
चरणे यइति पद्मपावावितत्वात् भावानयनदरातयनमित्युचितानि पाणिभ्यां कीर्यनइत्यय मप्यांव्यति
क्रमनन्यत्र भजत्वनइति भेगः पइतिविशेषितो भगः ६१ उमापीति न केवलं शाखिभ्यो यावत्वार्व
त्यपि पत्रके नु हिरणवंदन् कीदृशी कुसुमशीतैतरचितं प्रत्यग्रकर्णिकारकुसुमैः प्रणमवशात् विल
सयंती चलयंति प्रणामादेव मङ्क्षु श्रोत्रप्रवेश किशालयत्वं ६२ अनन्येति कतमप्राणामा चेम्रसो
भवे नमन्यभाजः सतामाधारणीभवतीरं लभस्वेत्यभिहिता एतच्छुल्सन्यमेवदेवेन तस्याः एवयप्रादुर्भावहित
त्वात् न चेतनदाश्चर्यं यक्तादीश्वराणां व्याहतयः उक्तं च पाके फलकाले विपरीतमत्यमेवार्थं नमुघ्यंति
तो फलेतिदेवेश्वरः कृशाक्रमैविपाकादिभिरपरामृष्टः पुरुषईश्वरः अन्यो भजतानइतिःअन्यभाक्न
तोनञ्समासः ६३ कामइति कामफलवाणोवसरं प्रतीक्ष्य उमासंनिधानादयमेव बाणप्रयोगको

लइति ज्ञातायतं गेन तुल्यं यतं गवत् समीपतं गशालमावित्यमरः नतु तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः बहिर्मुखं वि
विक्तः प्रवेष्टुमिच्छुः विशतेः सनंताडुप्रत्ययः उमायाः समक्षं अक्ष्णः समीपे अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समा
सांतष्टच् हरेव ब्रह्मलक्ष्यः सन् शरासनस्य ज्यां मौर्वीं मुहुः परामृशन् परामृशन्ना बभूव ॥ ६४ अथेति अथ गौरी तपोस्यास्ती
ति तपस्वी अस्या यामेधास्रजो त्स्य वि विनि रिति विनिप्रत्ययः तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्रतया रक्तवर्णेन करेण
भानुमतो मयूखैर्विशोषितां मंदाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तज्जातानि बीजानि तेषां मालां अयमालिकामुपनि ज ५
न्ये समर्पितवती यत्तत्तपस्विनः तादृशैव प्रियं ते ॥ ६५ प्रतिग्रहीतुमिति त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात् प्रि
यया मलमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुं उपक्रमे उपचक्रमे च पुष्पधन्वा पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा बाणसंज्ञायामित्यनङा
देशः कर्मसंमोहनेनेति सम्मोहनं नाम नामेति प्रसिद्धौ अमोघं बाणं धनुषि समाधत्त संहितवान् ॥ ६६ ॥
हरस्त्विति हरस्तु चंद्रोदयारंभे अंबुराशिरिव किंचिल्लुप्तधैर्यः परिवृत्तधैर्यः ननु प्राकृतजनवदत्यंतलुप्तधैर्य इति भा
वः बिंबफलाधरोष्ठे लोचनस्य तस्मिन्नुमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास त्रिभिर्विलोचनैः साभिलाषमद्रा
क्षीदितिभावः एतेन भगवतो रसे भावोदय उक्तः ॥ ६७ विवृण्वतीति शैलसुतापि उद्दालकदंबविकल्पैः
विकसितकोमलनीपकुसुमसदृशैः पुलकितैरित्यर्थः ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः अंगैर्भावं रत्याख्यं वि
वृण्वती प्रकाशयन्ती चकितरेत्यपदेशात्साविलोचनेनाक्रियमाणा विभ्रांतनेत्रैर्मुखेन साचि विलोकितेति साचीकृता
तिर्यक्कृतेत्यर्थः तिर्यगर्थे साचितिरश्च इत्यमरः तस्याः यामुखसाचीकृतास्य तेत्यर्थः नकेवलं हरस्यैव किंतु
देव्या अप्यभ्युदितो राग इतिभावः ॥ ६८ अथेति इन्द्रियाणि निगृह्णाति यस्य स पुनः नेत्र त्रिनेत्रो वशी वशित्वात् इंद्रि
यक्षोभात् चित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः दिशामुपांतेषु दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामास ॥ ६९ ॥ सितेति

सभगवन्ददर्शि लोचनं गतेनेत्रस्य प्रांते निविष्टा स्थितामुष्टिर्यस्य तं तथोक्तं नतांसं आकुंचितो भुग्नः सव्यपादो यस्य तं आनीठस्था
नके स्थितमित्यर्थः वक्रीकृतं चारु चापं मंडलीकृतं सौम्यकोदंडं प्रहर्तुमुद्यतं आत्मयोनिं मनोभवं ददर्श अलीढलक्षणमाह व्या
दवः त्रिविधस्थानलो पादो मे ऽलातोरत्नीकृतिः समं धीतस्मवदमालीढं तु तन्नोग्रतः दक्षिणे वामसाकुंच्य प्रत्यालीढं विपर्य
यइति ७० तपइति तपसः परामर्शी नेत्रात्स्फंदनेविवृद्धमन्योः प्रवृद्धक्रोधस्य भ्रूभंगेन दुःप्रेक्ष्यं दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य
तृतीयादक्ष्णः स्फुरद्दीप्यमानः उदर्चिर्ज्ज्वालः कृशानुरग्निः सहसा अतर्किं नमेव अतर्कितं तु सहसेत्यमरः निःप
पात किलनिष्पतन्वकाम किल ७१ क्रोधमिति हे प्रभोस्वामिन् क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय यावत् भवत इति व
क्व्याहिता किंसंभ्रमेणाप्युक्तिः आवलमिति काशिका इत्येवं मरुतां देवानां गिरो वाचः खे व्योम्नि यावच्चरितं प्रवर्तते तावत्कालेन
वमवस्य नेत्राज्जन्म यस्य सभवनेत्रजन्मा आवच्योर्व्यधिकरणे जन्माद्युत्तरपद इति वामनः सावह्निमदनं भस्मैवावशेषो य
स्य तं भस्मावशेषं मदनं चकार ददाहेत्यर्थः ७२ तीव्रेति तीव्राभिषंगप्रभवेणत्तिदुःसहाभिभवसंभवेन अभि
षंगः स्यादभिभवे सपाआक्रोशनेपि चेति वैजयंती इंद्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं दर्शादिव्यापारं संस्तंभयता प्रतिबध्नता मोहे
न मूर्च्छया कल्याऽरतिः मदनभार्या मुहूर्तं मज्ञाते भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेवउपकृते
वबभूव हा कष्टं दुःखायनिपातानामर्थेत्यर्थः मोहेन दुःखसंभवेन रमदनाभावाज्ञस्योपकारितोक्तिः ७३ तामा
शुविघ्नमिति तपस्वी तपोनिष्ठः समूतपतिः शिवः तपसो विघ्नमंतरायं भूतं कामं काशुक्रोशात्निर्वनस्पतिं व्रजा
मिव अथवमजमक्तासीसंविधानं परिहर्तुमिच्छन् तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः सभूतसगणः संतर्द्धदिधे ७४ ॥
शैलेति शैलात्मजायार्तस्यपि उद्दिरस उत्तमाशीरसो महतः अभिलाषं हृतो वरोनदेषितपो समवेपुरुत इति च हेतोः

कु०सं
२३

23

अधिकं जातलज्जा समानजनसमक्षं वर्तमानस्यापि त्रिङ्ग:सहत्वादिति भाव: स्त्र्यानिहत्य कामं कथं चित्तक्षोभं अभवनामिशुवेजगा
म अक्ष्णो:समीपे समक्षं अव्ययं विभक्तीत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभाव: प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति शरत्प्रभृतिषु पाठाद
व्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तो टच्प्रत्यय: ७५ सपदि मुकुलिताक्षीमिति सपदि रुद्रसंरम्भभीत्या रुद्रस्य
संरम्भात्कोपाद्भीत्या संरंभ: संभ्रम: कोप इति विश्व: मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्रां बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो: स्वाङ्गात्षजिति
षच्प्रत्यय: दुहितरं दोर्भ्यां बाहुभ्यां दोर्भुज इति विश्व: अनुकंपितुमर्हाम् अनुकंप्यां कृत्यलोऽर्ह इति ण्यत्प्रत्यय: दुहितरं दो
र्भ्यां बाहुभ्यामादाय दंतयोर्लग्नां दंतलग्नां पद्मिनीं नलिनीं बिभ्रत्सुरगज इव वेगेन रयेण दीर्घीकृतांग: आयती
कृतशरीर: पथ्याने प्रतिपथमिव पंथस्वरूप इत्यादिना समासो तो अ प्रत्यय: प्रतिपथं मार्गानुसारेण गतिर्यस्य
स:प्रतिपथगतिरासीत् पुष्पिताग्रानमनुस्त्यजेगामेत्यपि ७६ इति श्रीकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां कुमार
संभवटीकायां संजीविनीसमाख्यायां तृतीय:सर्ग: ३ नमस्तस्मै शिवायास्तु शाकर्यौर्यापरिग्रहात् आश्रमानुग्रहा
येव प्रविष्ट: आश्रमाश्रमं १ तथेति पार्वतीतथा तेन प्रकारेण क्रोधं प्रभोतं हन्याधुक्ते नेत्यर्थ: अक्ष्णो:समीपे
समीपार्थेऽव्ययीभाव: शरत्प्रभृतित्वात्समासान्तो टच्प्रत्यय: मनोभवं स्वसौंदर्यरूपं स्वभावैव सौंदर्य इति विश्व: ॥
हृदयेन मनसा निनिंद धिङ्मे रूपं यत्कामेनोपलब्धं न पालमिति गर्हितवतीत्यर्थ: यतश्चैत पिनाकाहतीयत्राचा
रुता सौंदर्यं प्रियेषु विषये सौभाग्यं प्रियवाल्लभ्यमेव फलं यस्या: सा तथोक्ता अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तं जतौ तु वंशस्थ
मुदीरितं जराविति लक्षणं १ इयेषेति सा पार्वती समाधिं चित्तैकाग्रतां सकलसौंदर्य तै: कर्तुमवंध्यरूपतामिच्छ ॥
तपसा शिवं वशीकर्तुमैच्छदित्यर्थ: अन्यथा तपो प्रकारेण कथं तद्द्वयं अवाप्यते किं न द्वयं तत्प्राभृतं विधायस्य

२ आस्थायावलंब्य पार्थेतेभि: कारणरूपै रागमन: तत्प्रयत्नेन द्वयरूपस्य भावं अवध्यत... तो २ गुप्तिन: राम
२३

तत्रयाविधंप्रमेयेनाऽ…हारामृदितिभावः तादृशः तेयेश्रेयोमृत्युंजयश्चइतिभावः दृयैमेवस्त्रीणामयेवितं यदहंचालभ्येजीवमर्न्ट
कलेचेतितद्धतयश्चर्थयासाध्यमित्युपमानिश्चकापनितत्वर्थः अत्रमनुः यदुःकरंदुरूहंचयद्दुर्गंयच्चदुस्तरं तत्सर्वंतपसासाध्यंत
पोहिदुरतिक्रममिति २ निशाम्येति साक्षेपमेनकाचगिरीशंप्रतिसकमानसाहरासकाचित्तानपसेनयश्चरणायस्तोयोगा
सतिनिशाम्यश्रुत्वासत्त्वंवत्सविहरासम्यक्श्रोलिंग्यमहतोमुनिव्रतानतपसोनिवारयतीउमाचमुनिव्रतादित्यत्रतत्वमेनकाप्रश
तीक्षितत्संवारणार्थंनेमीनामीक्षितइतिनापादानत्वेनयाविस्तोयमामितिमानवस्वदेशस्यैकत्वात् धूवमपायेपादानमित्येव
स्यात् यथाहभाष्यकारः सवसंप्राप्यनिवर्तनेनसंध्रुवमुपायेपादानमित्येवसिद्धमिति ३ समीक्षिताइति हेवत्ससमन
ईक्षिताइत्यः एकोदरादित्वात्साधुः देवताः सरवादयः गृहेषुसंतितव कनिवेदेनावकंवपुर्कुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ् सर्म
चेतिआगतवृक्षमयकावेकवचनादितितवकादेशतपुश्चंक्षातथाहिवेलवंसदुलेशरीरप्रपुष्यभ्रमस्यपदेसहितयत्न
णः पुनः पलितलगुपदंतसहेव अग्निसोऽकृमार्थादिभ्योपभोगयोग्यंतेचरूक्षेनदीनरीतवः तमपित्यर्थः अत्रप्रथमपादवा
क्यार्थस्यद्वितीयपादस्यतत्वोनिषेधप्रतिहेतुत्वात्काव्यहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः ४ इतीति इत्येवमनुशासतीउप
दिशतीमेनाध्रुवेलोस्थिराध्यवसायात्तताम्नुपमादुर्योगान्निर्यंतुतशशाकतथाहिईप्सितार्थेइष्टार्थेस्थिरंनिश्चलंमनः
निम्नाभिमुखंपयश्चकः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत्प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः निंग्नप्रणयं यथाइवेणपोभिनिविष्टमनोदुर्वी
रमित्यर्थः अत्रअर्थांतरदीपकमालिनोय अर्थान्तरन्यासः ५ कदाचिदिति अथकदाचित्सखिनीस्थिरचित्तासापार्व
तीमनोज्ञेपितरं हिमवंतमासखीआननसखीसेवमुखमुपायंमुखं निःसरणेनकार्यारंभोपाययोरपीतिविश्वः तेनफला
दयोऽप्युपायायतैर्विपुरुतमस्कैसमाधयेतपोनियमार्थमात्मनोऽरण्यानिवासंतपालममयाचतदुत्साच्यर्थेत्यादिनाद्विक
र्मकत्वे ६ अथेति अत्रअनुरूपेणयोग्येनाभिमवेनाग्रहेणतुष्यतीतथोक्तेनगरीयसाप्यजन्पतमेन गुरुणापि

२५

कृतामनुज्ञातवत्याकुर्वीत कृतामिति सतीवश्यात्तयः सिध्येत् कालं प्रज्ञात्वा जनेऽत्र तदाख्यया तस्याः गौर्य्याः संज्ञया प्र
थितं गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः सिखंडीमनन्तेनु अहि स्वभागेष्वि प्रचुरमिति भावः सिखरं संगे ज्ञानाम ७ विमुच्य
नेति अहाय्येति अप्याशागौरी विलोलाभिः सरैः प्रति विलुठंत्रम एचं हनं सिनागरागो येन तन्मयो कं तारं विमुच्य वितय
बालाहतानवश्रवालाकं वंगलयपोधिरयो स्तनयो तत्सेधेन उद्धृये ता विशीर्णा विघटिता संहतिश्च यत्र सं श्रेणी यस्य
तन्नयोक्तेव क्रलेकं दले विमनो त्तरीये मतेवबंध ८ पयेति तस्यादेव्याः आननेतदाननं प्रसिद्धैः अंबितैः प्रसि
द्धौ स्याताम् अविताविस्मरः रोहंतीति हनः इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः शिशिरंसि हहे भृङ्गजे पिपासमधुरं प्रियमम्भन्
स्वादुप्रियो नुमधुरा विस्मरः जलमिरच्चे वंम धुरमन्न पातिर्वकजे पद्मपद्मश्रेणीभिरे वनाकिंसहस्रे वं लासंगम
लेऽणे कृतहोमविक्रियापानव्या कंतेरो मीत्रिकिगुणा त्रिगुणतावांमोजीमुजमयीमेखलाबतापतपसेवमारतदे
वपूर्ववंधनं यस्य तत्सर्वं तथानिबद्धयामौंज्या अस्यादेव्याः रशना गुणस्यास्यदेस्यानेजघनेसहरागेणसरागेलोहि
तमकारि सौकुमार्य्यादिति भावः १० विसृष्टरागा इति तवादेव्या विसृष्टरागात्यक्तैलाक्षारसंरजीनन्त्रिसृष्टे
निपाठे नितरां त्यक्तरागानेऽधरा विवर्तितः तागस्यागे नतिः अप्यो जनतादित्यर्थः सपालनोगरागेणालिना
दहनीकृतात्यन्तनलमवेतस्य तनयोरवरोधादिति भावः कंडकाम्र निवर्तितः कुसोकरानामादानेन परिलना
अग्निना अंगुलपोयस्य सतत्योक्तः करः पाणिः रतसत्तगगता पी गतमालालसकचरः कृतः ११ मतांहति
मतानर्तो मत्लं यस्याः सामताहाश्रेष्ठाशय्या तस्यां परिवर्तितेन लुठनेन च्युतेऽपि स्वकेशगुच्छैरपि यादेवी
हयतेस्मात्रालि कस्तुति स्म गुप्याधिकसौकुमार्यत्वादित्यर्थः सादेवी पाकुलता उपाधानीकरोतीति पाकुलतोपधा

यमीमती केवलमंबर[illegible]येऽले भ्रमावनयर्थ्यं कलशोत्तमाविततीनया नितिषेदुषा उपविष्टास्तु मध्येति कस्तु उक्तितमश्चेति जी॰
भ्रमावेव शयनासनादि विहारो ज्ञनाम् भूपरीत्यर्थः १२ पुनर्ग्रहीतुमिति नियमस्थया तया देव्या पुनर्ग्रहीतुं पुनरादातुं निक्षे
पमर्पितमिव निक्षेपत्वेनार्पितं किमत्र कचिद्द्वयेष्विति ग्रामादादिक॰ पाठः पुनर्द्वयेऽपि द्वयमर्पितं तदाह तन्वीषु लतासु विलासचे
ष्टितं तथा हरिणीषु नासु विलोलदृष्टिश्चचलविलोकितं चपलतस्यां यान तयोः दर्शनाद्यर्पितमिवाभिला ननु वस्तुतो पलस
लीति द्वयेष्विति वक्तव्ये चनेरास्यवेद्यमिति नानुपपन्नं अतएव दर्शयितुं लतास्विति हरिणीष्वनास्विति च वक्तु लेदर्शितं द्वयमि
त्येकवचनेनुपकल्पवाद्यवदति १३ अतन्द्रितेति सा देवी स्वयमेव अतन्द्रिता ज्ञानतंद्रा सनिमारकादिलादिक्षुत्र त्ययः वृक्ष
कान् अल्पइत्यल्पार्थे कप्रत्ययः घटाविव स्तनौ ताभ्यां प्रस्रवणैः अस्तुतप्रया मिध्येवर्द्धयत् गुहः स्कन्दात पिप्रथम माग्रजन्म
नोलब्धजन्मनाम ग्रजानाना मित्यर्थः तेषां वात्सल्यं लेभे पितुर्वात्सल्यं नमपाकरिष्यते नरस्यतीत्यर्थः १४ अरण्येति
अरण्यबीजानां नीवारादीनां अंजलयस्तेषां दानेन लालिता उपलालिता हरिणाः अतएव देव्या तथा विशश्वसुर्विस्रब्धं
जग्मुः समौ विस्रंभविश्वासावित्यमरः अवेनतेर्भासंबंधं सहत्वमुक्तं अमीमीत अत्तिपरिमाणतार नयनानाया मा नं
चकारेत्यर्थः मामानङ् इत्यस्मात्तातो लङ् इयमेव खलु विश्वासपराकाष्ठा यदि हि बीडनेपिन तुल्यतीति भावः १५
कृताभिषेकमिति कृताभिषेका कृतस्नानां हुतजातवेदसं हुताग्निकां कृतहोमामित्यर्थः त्वचास योगेनो त्त
रासंगवती उत्तरीयवती अधीतिमत्यायतिनीत्र अधीते निजपवतीं इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः मुनयो दिदृक्ष
वो द्रष्टुमिच्छवोऽभ्युपायन्नवाभ्युपाजग्मुः कानिष्ठितादोष इत्याह धर्मवृद्धेषु वयो न समीक्ष्यते न प्रमाणं क्रियते सति ॥
अपिज्येष्ठे पुत्रयो ज्येष्ठ्ये न प्रयोजनमित्यर्थः न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः यो वै युवाप्यधीयानस्तं
देवाः स्थविरं विदुः १६ विरोधीति विरोधिसत्त्वैर्गोव्याघ्रादिभिः उज्झित त्यक्तः पूर्वमत्सरो वैरं यस्मिंस्तत्पूर्ववैरं हिंसारहितमि
त्यर्थः द्रुमैरभीष्टप्रसवेन इष्टफलेनार्चिता अतिथयो यस्मिंस्तत् नवोटजानां नवपर्णशालानामभ्यंतरे

कु०टी०
२५

25

संभृतोऽनलो यस्मिंस्तत्तथोक्तं तपोवनं पावयतीति पावनं तु भवं च अहिंसातिथिसत्काराग्निपरिचर्याभिर्जितत्वात्पावनं बभूवे
त्यर्थः १७ यदेति सा देवी यावता यावत्प्रमाणेन स्वेन समाधिना स्वेरागेणानुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन
किंचित्कृतं फलं लब्धुं प्राप्तुं लभ्यं नामंस्त नामन्यत सत्येत्यर्थः तदा तत्काले न तु विलंबेनेत्यर्थः स्वस्य शरीरस्य मार्दवं सौ
कुमार्यं अनपेक्ष्य अविगणय्य महत्दुष्करं तपः साधयितुं चरितुं प्रचक्रमे १८ क्लममिति पादेवीकंदुकलीलया
कंदुकक्रीडयापि क्लमं ययौ ग्लानिं जगाम तादृश्या तया मुनीनां तपस्विनां कठिनकायानां यच्चरितं तीव्रं तपो विगा
ह्यत प्रतिष्ठितं अतोऽस्या उत्प्रेक्ष्यते ध्रुवमस्याः वपुः कांचनपद्मेन निर्मितं तत्कांचनपद्मं प्रकृत्या स्वभावेन मृदु च ससार
मेव कांचनत्वात्सारवदेव तथा च तनुपात्कलाद्यपुयोपि सुकुमारस्यापि तीव्रतपः समर्थं तु तत्त्वार्थः १९ शुचावि
ति शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमंदहासा सुमध्यमा सा ज्वलतां चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्यगता सती नेत्र
प्रतिहंतीति घातिनीं प्रभां तीक्ष्णं तेजो विजित्य न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा अनन्यदृष्टिः सती सवितारमैक्षत ग्री
ष्मे पंचाग्निमध्यस्था वर्षासु स्थंडिलेशाय इति स्मरणीयं शान्ते चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः सवितेति व पंचमोऽग्निः २०
सवितुर्गभस्तिभिः किरणैः तथातितप्तं कप्रकारेणाभितप्तं तस्याः इदं तदीयं मुखं कमलश्रियं दधौ तत्र सम्लानिसा
म्यलादित्यर्थः किं तस्य मुखस्य दीर्घयोरपांगयोः केवलं नेत्रप्रांतयोरेव शनैः शनैः श्यामिकया कालिम्ना पदं कृतं
नयोः सौकुमार्यादित्यर्थः २१ अयाचितेति अयाचितोपस्थितं केवलमंबु रसात्मकस्य अमृतमयस्योडुपतेश्च
रश्मयस्तस्याः देव्याः पारणाविधिर्व्रतपारकर्म बभूव तावन्मात्रप्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः साध्यसाधनयोरभेदेन
व्यपदेशः साधनीभावव्याख्यत्यर्थः किलेति वृक्षाणां वृत्तिर्जीवनोपायस्तद्व्यतिरिक्तं साधनमुपायो यस्य सपा
रणाविधिर्न बभूव वृक्षा यथा याचितोपस्थितेनांबुना उदकेनेंदुकिरणैश्च जीवंतीति प्रसिद्धं एवं विकायितामेव वृत्तिमा
लेवत इत्यर्थः २२ निकामेति विविधेन पंचविधेनेत्यर्थः नभश्चरेण खेचरेणाग्नेरादित्यरूपेणेत्यर्थः इंधनसंभृ

राम
२५

तेनकाष्ठसमिद्धेन चवह्निनानिकामंतमसा·अंबिकातयास्वयंग्रीष्मांतेशारदीन्मर्थः नवैर्वारिभिरभिहतिताभिकासतीयंचाग्निसमा
सुवासह ऊर्ध्वगंभस्तनेऊष्माणंवाष्पंअमुंचत ग्रीष्मावाष्पमाष्पवुष्माविति यादवः २३ स्थितास्तणमिति उदकस्यबिंदवः
प्रथमोदनेत्यादिनेत्यादिनोदस्योदादेशः प्रथमेउदकबिंदवः प्रथमविशेषणात्बिंदूनां विरलत्वंच हृद्यवचनानां विरलत्वंअवगम्य
तेनतपाचविरलत्वेनाभ्यंतरगमनयोर्निवादः तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसुनेत्रलोमसु पक्ष्मलस्त्रायादिस्तृत्क्षणंशेकिंजल्पुनेत्रालोम
स्थितिर्यावत् क्षणंस्थितास्थितिंगताः स्थिताइतिपक्ष्मणांसांद्रत्वंवक्षणमिति रतेनर्थव्यज्यते अनंतरंताडितेत्यादिनाधिरः क्लिष्टः
अधरओष्ठोयैस्ते तथोक्ताः एतेनाधरमार्दवंगम्यते पयोधरयोरुन्नतयोः उत्सेधेपातेनचूर्णिताः कुचकाठिन्यादितिभा
वः अथवलीषुसततंनिम्नोन्नतत्वादितिभावः इत्थंचिरेणतुशीघ्रमतिबंधवाहुल्यादितिभावः नाभिंप्रपेदिरे प्रविष्टाः
नतुनिर्जग्मुः एतेननाभेर्गंभीर्यंगम्यते अत्रप्रतिपदमर्थवत्वात्परिकरालंकारः २४ शिलेति निरंतरासुनिरंतरा
सुअंतरेमध्येवातोवायुःवृष्टिर्वर्षं नरवृष्टिषु नतिकेतनगृहेवसतीति अनिकेतवासिनींशिलायांशेतइतिशिलाशय्यातां
शिलातलशायिनीं अधिकरणेशेतेरिति अच्प्रत्ययः तांपार्वतीं सालाक्षुरितिसंज्ञायामितीति प्रत्ययः तस्याकर्मसाक्षि
महातपः साक्ष्येस्थिताः क्षपाः तडिन्मयैः विद्युद्रूपैः उन्मिषितैरवलोकयन्निति यत्तदवलोकनमुत्प्रेक्ष्यते
सात्तेनुतस्मराक्षितु उभेयसंध्येधर्मस्यजानातिनरस्यवृत्तमिति स्मृतेःअवलोकनोत्प्रेक्षया निरस्यमनुसंधेयं २५ ॥
निनायेति सापार्वती उत्किरंतीति विक्षिपंतीत्युत्कराः पुगपधज्ञाप्रीकिरः कप्रत्ययः अत्यंताहिमस्योत्किरा अनिला
यासुतासहस्यरात्रीः पौषरात्रीः पौषेतैषः सहस्यः स्यादित्यमरः उदकेवासः उदवासः एवंवासवाहनधिषुचेत्युद

26

देशः उदवासे तत्परा आसक्ता न यायस्याः । परस्पराक्रन्दिनि आक्रोशिनि पुरोऽग्रे वियुक्ते विरहिते चक्रवाकयोर्मिथुने कृपा
वती सती निनाय दुःखितेषु कृपालुत्वं महतां स्वभाव इति मिथुनकृपया न तु कामिनं तयेति नन्तव्यो घायं काशः । आर्द्रवा
वासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयेत्तपः इति मनुः २६ मुखेनेति सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मवत्सुगन्धिना सुरभि
णा गन्धस्येत्यादिना ईकारः । प्रवेपमानः कंपमानोऽधरः ओष्ठ एव पत्रं दलं तेन शोभत इति तथोक्तेन मुखेन
तुषारवृष्ट्या क्षताः पद्मसंपदो यासां ताः तासामपां सरोजसंधानं पद्मसंघटनमकरोदिवेत्युत्प्रेक्षया पद्मानां हिमा
नोपहिंस्यते तन्मुखपद्मेन नूतनपद्मेति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते २७ स्वयमिति स्वयमेव विशीर्णानि स्व
तश्च्युतानि द्रुमपर्णान्येव वृत्तिर्जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपसः परा काष्ठा पर उत्कर्षो हि काष्ठोत्कर्षे स्थि
तौ दिशीत्यमरः । तया देव्या पुनस्तत्पर्णवर्तनं तदपि अपाकीर्णं अपास्तं अतः पर्णापकरणाद्धेतोः प्रियं वदतीति प्रियंवदां तां
प्रियवशे वदः खच् इति खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः । तां पार्वतीं पुराविदः पुराणज्ञा अविद्यमानं पर्णं
यस्याः सा अपर्णा इति च वदन्ति नाम्नोत्तरस्य समुच्चयार्थश्चकारः । स्वयं प्रियंवदा परेषामपि प्रियंवदभाजनं च
भवतीति भावः । अत्रापर्णामित्यपि पाठः । इति शब्दाभिहिते द्वितीयानुपपत्तेः । तथाह वामनः । निपातेनाप्यभिहि
ते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनाकारं व्रतमादिर्येषां तैरेवमादिभिर्व्रतैः अहश्च निशा च अहर्निशं समाहा
रे द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती कठिनैः क्लेशासहैरित्यर्थः शरी
रैरुपार्जितं तपस्विनां तपो दूरमत्यन्तमधश्चकार । अतिशिश्ये इत्यर्थः २८ अथाजिनेति अजिनं कृष्णमृग
नरग

त्वक् आषाढः प्रयोजनमस्येत्याषाढः पलाशदंडः पलाशो दंड आषाढ इत्यमरः विशाखामृगाजिनदण्डमेषदंडयोरित्यल
प्रत्ययः तयोर्धरस्तपोक्तः प्रगल्भवाक् दृढवचनः असमयेन वैदिकेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः ज्वलन्निव स्थितः जटिलो
जटावान् मुंडो वा जटिलो वा स्यादपवास्यादिति जटिलतिमनुवचनादिति भावः पिच्छादित्वादिलच्प्रत्ययः कश्चिद्ब्रह्मचा
रीति शेषः शरीरबद्धो बद्धशरीरो विग्रहवानित्यर्थः आहिताग्न्यादित्वात्साधुः प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्यं प्रथमं च तत्तपोवनं वि
श ३० तमिति अतिथिमुत्साधी आतिथेयी पथ्यतिथीत्यादिना ढञ्प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् सा पार्वती
तं ब्रह्मचारिणं बहुमानपूर्वया अर्चया सपर्यायार्हणा इत्यमरः प्रत्युद्ययौ प्रत्युज्जगाम कथं समानेषु विशेषप्रतिपत्ति
रित्यत आह साम्ये सत्यपि निविष्टचेतसां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेषु अतिशयितेषु गौरवं यासु ताः प्रति
गौरवाः क्रियाश्रयविधिषु तेषां स्थिरचित्तानां वपुर्विशेषेषु व्यक्तिविशेषेषु अतिशयितेषु गौरवं यासु ताः प्रतिगौरवाः
क्रियाश्रेष्ठा भवंतीत्यर्थः तपस्विनां साम्याभिनिवेश इति भावः ३१ विधीति सब्रह्मचारी विधिना प्रयु
क्तः प्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य तत्रैव परिश्रमं च विनीय नाम अमुं नामेत्य परमार्थे अयं तमोरिज्जुनैव विलासर
हितेन वचसा अपश्यत् अनुमितक्रमः प्रयत्नकोचितपरिपाटकः सक्रमं च क्रमे ३२ अपीति अनयस्वर्त्रापि
शब्दः प्रश्ने क्रियार्थे इति क्रियार्थं अनुष्ठानार्थं समिधः कुशाश्च समित्कुशं जातिरप्राणिनामिति द्वंद्वैकवद्भावः
सुलभं अपि सुलभं कच्चित् जलानि तेन वस्नानविधौ क्षमाण्यपि स्नानक्रियायोग्यानि कच्चित् किंच स्वशक्त्यानि
जसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्तसे अपि तपश्चरसि कच्चित् तथाहि शरीरमाद्यं धर्मसाधनं खलु अप्यापा
नलेमां भो निदानं स्वयं प्रपद्यामि इति माघः ३३ अपीति त्वया अवर्जितेन सिक्तेन वारिणा सेवितं तेजनितं

का०९
२७

आसां वीरुधां लतानां प्रवालं पल्लवमनुबंध्यपि अनुस्मृतं निरूपइवं किं यत्प्रवालं विरोधितोऽलक्तको लाक्षारागो येन तत्र

27 याविपाटले स्वभावरक्तमित्यर्थः तेन विरोधितालक्तकपाटलेन नेत्तंदंतवाससा अधरेण ओष्ठाधरौ तु रदच्छदौ दशनवास

सीत्यमरः तुलां साम्यमारोतिं गच्छतीत्यर्थः अत्र तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति तृती न

याप्रतिषेधः तत्सदृशवाचित्वस्य ग्रहणादिति २४ अपीति करस्थार्थानुमतपिनद्धेहे नाबलेतीति तपोत्केपु

सापराधे क्षिपति भावः अपराधिभित्ति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनयापराधे पुहरि रोपुरि वियेते भन: प्रसन्नमपि नुद्

भि तं किं सापराधे क्षपि तु कोपि न यं तव क्षिभिरितिभावः हे उत्पलाक्षि चलरिणा प्रचलेः चंचलैर्विलोचनैः लवाक्षि

सादृश्यं बहुं जनेन अभिनयंतीव पाठांतरे उत्पलाक्षि येन चलैरुत्पलकंपवपलैर्भावानयेनैश्वर्यानयनमिति न्याये ना

क्षिष्वभावो स्यलचलेत्यर्थः २५ यदिति हे पार्वतीद्वेपैरोभ्याकृतिपापवृत्तये यापचरणाय नेभवतीति

यदुच्यते लोके इति शेषः तेद्वधो व्यभिचरतीत्यव्यभिचारित्वं यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसंतीति न रूपाः पाप

समाचारा भवंतीत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयंतीत्यर्थः तथाहि हे उदारदर्शने आपृनाक्षिसुत

यश्रत्यर्थः अपवादशिल्पलब्धवचनेन: उत्तमज्ञाने विवेकवती त्यर्थः ते शीलं शहृत्तं शीलं स्वभावो सहृत्त इत्य

मरः तपस्विनामपि उपदिस्वते अनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्तामुपदेशतां गतं २६ विकीर्णेति ॥

रुप्रपतिधरोहिमवान् सप्त ऋषयः तेजस्वर्चोषप्रस्तु ऋषयः दिक्तेत्वे संज्ञायामिति समासः विकीर्णैः पर्यस्तैः सप्त

षीरणां संबंधिभिर्यालिभिर्व्याप्तशिखरैः सहसनस्तुलवतीति तेभ्यो के शिरोतरिवाप्सु तेगीगे: सलिलेन पावया

वितः अनाविलैरकषैः स्वदीयैः प्रवाहैर्व्यातान्वयः पादितः पवित्रीकृतः २७ अनेनेति हे भामिनि अनेन कार

राम
२७

ऽनधर्मः सविशेषं सातिशयं अथमेत्रयाणांधर्मार्थकामानांवर्गः त्रिवर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः तत्रसारं श्रे
ष्ठः प्रतिभाति यद्यस्मात्कारणात्मनसोनिर्विषयावविषयावर्थकामौयस्यास्तथानपोक्तया तयाएकोधर्मएवप्रतिगृह्यस्वीकृत्यसे
व्यते यतस्तयाअर्थकामौविहायधर्मएवअवलोकितः अतःसर्वेषांनसएवश्रेयानितिप्रतीयतइत्यर्थः ३८ संप्रतिहिरेस्वंप्रकृ
ष्टेति प्रयुक्तेति आत्मनातयाप्रयुक्तःसत्कारविशेषोयस्यतमांपरमन्यंसेवतियत्तुंअर्वाक्तुनार्हसीहेसत्वनगात्रिनगाणि अंगकं
ढगात्रेभ्यइतिवक्रव्याःलीष् यतोयस्मात्मनसईश्विभिर्मनीषिभिर्विद्वद्भिः पृषोदरादित्वात्साधुः सतांसंगतंसख्यंसप्तभिःपदैरणा
घतइतिसाप्तपदीनंसप्तपदैकारणात्साध्यमुच्यते तद्यावयोस्त्वत्कर्तृसत्कारप्रयोगादेवसिद्धमित्यर्थः साप्तपदीनमितिनिपातात्सा
धुः ३९ अतइति हेतपोधनेसंख्याद्वैतौरत्रप्रस्तावेवकृत्स्नोवकुक्तिसहायंयद्वास्तमावतीभवती त्वांद्विजातिभावाद्ब्राह्मणत्वादयय
त्रचापलः अंजनःस्वयमित्यर्थः किंचित्प्रकृष्टमनोयस्यसप्रकृष्टमनाः तुकाममनसोरपीतिमकारलोपः रहसिभवंरहस्यंयमित्यर्थः
किंचित्प्रकृष्टमनोयस्यसप्रकृष्टमनाः तुकाममनसोरपीतिमकारलोपः रहसिभवंरहस्यंयमित्यर्थः किंचित्प्रकृष्टमनोयस्यसप्रकृष्टमनाः तुकाम
मनसोरपीतिमकारलोपः रहसिभवंरहस्यंगोप्यंनवेत्रातिवक्तुमर्हसि ४० कुलइति प्रथमस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यकुलेप्र
सूतिः यत्नस्यार्थमयास्त्वंहीहिमवाननवलेश्वरइतिप्रलगुणमात्र वपुस्त्रयाणांलोकानांसौंदर्ष्यमिवोदितं एकत्रसमाहृतंत्रिलोकसौं
दर्ष्यमिवोत्पन्नमित्यर्थः ऐश्वर्ष्यस्तुत्वसेवयुक्तंस्तवंअग्रग्पेअन्वेषणीयंनभवति किंतुसिद्धमेवेत्यर्थः वयोनवंयौवनमित्यर्थः
अतःपरमनोत्यक्तितपसः फलंस्यादत्रअसिद्धेदितिशेषः नकिंचिदस्तीत्यर्थः ४१ भवतीति दुःसहादनिष्ठाभवाद्दिरुतादविम

28

पतञ्जर्शीः वरमध
र्धिलेनुनवनात्तिन
धाहि पञ्चगरहास्स
चयेच्छलितिक्रोतम
लिङ्गाला कोऽरही
नुमित्यर्थः ४ गुरि

नत्वीनीनांधीरत्वीरणांईदृशीप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिस्तु गौरवेणाश्रीप्रर्त्तौ प्रगल्भा इति केशवः भवानिनामनामेति संभावनया विचारमार्गप्रहिते न चेत
सानदतिष्ठं वत्सशोदरि लघिनद्यते विचार्यमाणे न दयिनाल्पिसंभावितत्वादित्यर्थः ४२ अनिष्टाभावमेव प्रपंचयति अलभ्येति हेसुभ्रू इयेत्वदी
यानस्तुतिर्मितिः अलभ्योलधुमनर्हः शोकेन भवद्विधमानजन्यदुःखेन अभिभवो यस्याः सा तपोक्ता असंभाविनोर्थं एवमित्यर्थः पितुर्गृहे विमा
नना अपमानः कुतः अत्येतासंभावितेत्यर्थः किंपार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी करहस्तं कः प्रसादयेत् को यीत्यर्थः हे सुभ्रूरित्यगमशब्दस्यो वङ्स्या
न तान्त्रेयङ्वङ् स्यानाव स्त्रीति नदीसंज्ञा प्रतिषेधाद्वाप्यनघोई स्वत्वेनास्ति तेन ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् अन्ये तु सा स्तिजाते ऋकारन्वादी
नामित्यत्र अलाबूकर्कंधु रित्यकारांताद्य ऊङ् प्रत्ययमनुराजहार भाष्यकारः एतस्मादेवानियमाज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्याप्यूङ् नतानन्यदी
त्वात् ह्रस्वेत्याहुः अतएव वामनः उकारांतादप्यूङ् प्रवृत्तेरितिसूत्रेकुत्तत्तानगृहे वा मानने तिपाठान्तरकरणेनुसाहसमेव उक्तोपपत्तिसंभ
वात् अन्यत्रापिसुभ्रूत्वं कुपिते त्यपास्तरानेत्यकाकल्पयाप्यशोभिताभिस्यादिप्रयोगदर्शनात् वंशस्थवृत्ते पादादौ जगणौ जभगणसंगाह्वे
त्यलेणोस्तीभिः ४३ किमिति हे गौरि किमिति केन हेतुना यौवने त्यपाभरणान्यपास्य विहाय वृद्धस्य भावी वा र्द्धक्यं मनोज्ञादित्वाद्वुञ्
वार्द्धकेरद्धसंघानि वल्कलेव त्वं कमिणोति विभ्वः नत्रशोभन इति वार्द्धके शोभि वल्कलंधर्त्तं प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरच्चंद्र तारकापि भावरीरा
त्रिरुणायसरस्तुतायकल्पते यदि अरुणोदि नुकल्पते किं यद् क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी ४४ उपपत्तारं भावयति दिवमिति
दिवं स्वर्गं प्रार्थयसे यदि का मयसे किं तर्हि श्रमः तपश्चरणप्रयासो वृथ्यानि फलशून्यः कुतः तव पितुर्हि भवतः प्रदेशः देवभूमयः अत
एव स्वर्गपदार्थी इत्यर्थः अथ उपयंतारं प्रार्थयसे समाधिना तपसा अलं साध्याभावात् नैपोनकर्त्तव्यमित्यर्थः निषेध्यस्य निषेधं
प्रतिकरणत्वात्तृतीया तथाहि रत्नं कर्त्तृ नान्विष्यति न मृगयति गृहीतारमिति शेषः किं तु तद्रत्नं मृग्यते गृहीत्रामिति शेषः ॥
नहि वरार्थं त्वया तपः कर्त्तव्यं किं तु ते नैव त्वदर्थी मितिभावः ४५ अथोपयंतारमिति वरवाचिकारकं श्रवणं ते नरामेव देव्याउष्णोछू
त्य मालस्यानिवेदितमितिसोष्मस्रानिश्वसितेन निवेदितेषि मानुभावे उष्णोछ्वसितेन ते वराथीत्वं सूचितमित्यर्थः नर्हि अलंशश्रद्ध
सनेनिवेदितं चिन्तानुभावेन उष्णोछ्वसितेन वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः नर्हि अलंमश्र व्यसनेनेत्याशंक्याह तथापि मेमनः शोसयमेव

गाहतेत्याशङ्क्येति कृतः तेन वरस्त्वया नां कर्तरि षष्ठी प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्हः एव न दृश्यते प्रार्थितो दुर्लभः प्रार्थितोपि यो दुर्लभ
स्तेन वरस्त्वया नां कर्तरि षष्ठी प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्हः एव न दृश्यते प्रार्थितो दुर्लभः प्रार्थितोपि यो दुर्लभः स कथं भविष्यति नास्त्येवे
त्यर्थः ४६ अथ पतिप्रार्थनामेवासिद्धवत्कृत्याह अहो इति अहो चित्रं नवेक्षितं अनुमितो युवापि स्थिरः कठिनः कृतः यो यु
वा यो चिराय चिरात्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते कपोलदेशे अस्याः शिथिलबंधनाः अत एव लंबिन्यः ताः कलमाः शालिविशे
षाः तेषामग्राणि तद्वत्पिंगलाः जटाः उपेक्ष्यते यस्या भीदृशी यस्य त्वत्स्यपतेस्तु नैव न ह्य्हृदय इत्यर्थः ४७ मुनीति ॥
मुनिव्रतैस्त्वां इत्यादि मिति अतिमात्रकर्शितां दिवाकरेणाप्लुष्टानि दग्धानि तानि तपसं स्पर्शीनु मण्डलाद्यस्या भीरूनानि विभू
षणास्पदानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्तां अत एव दिवाह्नि शशांकलेखामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसो जीवतः कस्य पुंसो २७
मनो न दूयते न परितप्यते ४८ अवैमीति तव प्रियं वलोकिनः अरालपक्ष्मणः कुटिलरोम्णः अरालं वृजिनं जिह्ममित्यमरः अ
स्य लक्ष्मीयस्य च चक्षुः आत्मा च वक्रं चिरं लक्ष्यं विषयेन करोतीति दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः तदपांगवेशगहेतोर्निःस्फलो ममलाभो जात
इति भावः ४९ कियदिति हे गौरि कियत्कियत्परिमाणकं किमवाधिकमित्यर्थः चिरं श्राम्यसि अन्येन संप्रयोगे द्वितीया ममापि
पूर्वाश्रमः अथ मम आश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमस्तत्रासंचितं संगृहीतं तेन तपो विद्यते अर्द्ध आसो भाग अस्य तपसोऽर्धभागे नैकदेशेन कांक्षि
तमिष्टं वरमुपयंतारं लभस्व तेन वरं साधु सम्यग्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि ५० इतीति इति द्विजन्मना द्विजेन अविस्पष्टं गीतार्थो
तव इहस्य भुत्वादीत्यर्थः अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतं हृदि स्थितं वरं शंसितुं न शशाक लज्जयेति शेषः अथानंतरं
रिपार्श्ववर्तिनी समीपवर्तिनी यस्यास्तां सखीं स्ववर्तितं विचरितमंजनं अंजनं शाद्यपवर्जितं कज्जलं नेत्रं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा यथा
तथा नेत्रसंज्ञयैव अस्मदुत्तरवाचं वक्तुं चकरेत्यर्थः ५१ सखीति तस्याः पार्वत्याः इयं तदीया सखी तद्वर्णः अश्रान्तिरिति सी स्वामि
सोऽस्या आलीति वर्णिनं ब्रह्मचारिणं वर्णिनं ब्रह्मचारिणामित्यमरः उवाच किमिति हे साधो यदि तव कौतुकं चेत्तर्हि श्रोतुमि

शालीतिशेषः निरोधकमवगाढुमाकलयेत्यर्थः बुधबोधने इत्यस्माद्धातोर्भौवादिकाल्लोट् किंतत्श्रोतव्यंतदाह यस्मैफलाययदर्थं
अर्थेनसहनित्यसमासः सर्वलिंगताचक्रियाविशेषणं एतस्याःपार्वत्याः भोजंउत्तवारणमातपत्रमिववभुः तपःसाधनंएतेनतनु
यःअरतिकारणमुच्यतेश्रूयतामित्यर्थः ५२ इयमिति मनःसंगसंकल्पोजागरःकृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनंगदशादश १
अगात्प्राप्तोलेशतःकाश्चिद्दशाःक्रमभनाद्यैवसूचयति इयमित्यादिवृद्धिःमानिनींइंद्राणींप्रभृतिरतिशय्यवर्तितव्यमित्यभिमान
वतीइयंपार्वतीअधिश्रियोधिकैश्वर्यान्महेंद्रप्रभृतीनींद्रादींश्चतुरःदिशामीशानइंद्रयमवरुणकुबेरानवमत्यतिरस्कृत्येत्यादिनाउत्तर
पदसमासः अरूपमन्यरूपधरमदनस्यनिग्रहात्नग्नहरणाद्धेतोरकामुकत्वादित्यर्थः रूपेणसौंदर्येणहार्यं वशीकरणीयोनभवतीति
त्मरूपहार्यः पिनाकःपाणौयस्यतंपिनाकपाणिंहरिं शरणार्थिभ्यःपरित्राणसमर्थोभवतःइतिसाधुः पतिंभर्तारंआप्नुमिच्छति एतेनसं
कल्पावस्थासूचिता ५३ असह्येति पुरापूर्वंअसह्येनसोढुमशक्येनहुंकारेणरोषेणनिवर्तितः अतएवपुरारिहरंअप्राप्तमुखःअ
प्राप्तफलःविशीर्णमूर्तेर्नष्टशरीरस्यापिपुष्पधन्वनःकामस्यशिलीमुखोबाणइमांपार्वतीहृदिव्यायतपातःसुदृढगाढइतियावत् ना
ह्रस्यातःप्रहारोयस्मिन्कर्मणितत्तथाक्षिणोत्हिंसांकरोतिस्म अहोमहत्सर्वत्रबाधइतिभावः अनेनविरहएवनीशैलसुताविभावमित्यत्रोक्तंचक्षुः
प्रीतिःमनःसंगाख्यमित्यवस्थाह्यपातेनतरावस्थापयोगितयाप्रधानकार्यावस्थासूचिता ५४ तदेति तदेतिपददेहदःतदाप्रभृतित
दिनमारभ्येत्यर्थः सप्तम्यर्थस्यापिदानत्यस्यपंचम्यर्थेन्द्वत्रिलक्षणयाप्रतियोगेपंचमीनियमात् पितुर्गृहेउन्मदनाउत्कटस्मरा
ललाटस्यालंकारोललाटिकातिलकःकर्णललाटात्कनलंकारइतिकन्प्रत्ययः तस्याश्चंदनेनधूसराःअलकायस्याःसातथोक्ताबा
जातुकदाचिदपितुषारसंघातात्तुषारघनात्एवशिलातलात्तलेषुउपरिभागेषुअपिनिवृत्तिःसुखंनभतेस्म एतेनारत्यपरसंज्ञा
विषयद्वेषावस्थासूचिता द्वादशावस्था पदेन्वरभ्रप्यज्यते ५५ उपात्तेति पिनाकिनःशंभोश्चरितेत्रिपुरविजयादिकचेष्टितेउ
पात्तवर्णेआरब्धगीतक्रमेति गीतक्रमोस्तुतौवेधवर्णिशब्दंप्रयुज्यते इतिहलायुधः इयंपार्वतीसबाष्पंसगद्गदेकंठेस्खलितैः
विशीर्णैःपदैःसुप्तिङन्तशब्दैःकरणैःवनान्तेसंगीतेननिमित्तेनसखीःकृतसख्याःकिन्नरराजकन्यकाअनेकशोबहुशः

थोदयत् अश्रुमोक्षमकारयत् अत्र अश्रुस्खलनलक्षणकार्योत्पादकः पुनस्तत्कारणभूतस्य मन्युविशेषस्य प्रादुर्भावो व्यज्यते अन्यथा सर्वमिदमनुपपन्नमिति
दारुणावस्थायां हेतुभूतायास्तस्यापि व्यज्यते मलयोगुणकीर्तनं ५६ त्रिभागेति तृतीयो भागस्त्रिभागः सैव्याशब्दस्य दृष्टिविषये पूरणार्थत्वमित्यते यथाश
नोत्तः सहस्रांशः इति त्रिभागः शेषो यासां तास्तु त्रिभागशेषास्तु च तेन निमीलय सहसा सखः हे नीलकण्ठ कण्ठे न्यस्तीति अलस्यानि निर्विषयाणि हेतुवचनं यस्याः सा त
थोक्ता तथा असत्यमिथ्याभूते कंठेर्पितं बाहुबंधनं यस्याः सा तथा सती स्वप्नविध्युरती एते न जागरे स्यादतु कौ ५७ स्वप्रसादस्य प्रतिरूपनिदर्शनं तदेतस्य
दूरस्थशोरव्याचलारो विरहिणां विनोदास्तत्रस्य प्रदर्शनमुक्ताश्र्तिरूपनिदर्शनमाह यदेति यदायनोर्हेतोः यदेति हेताविन्दुः कंगणव्याख्यातं अस्यैवोद
हृतत्वात् त्वं बुधैर्मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीत्युच्यते तदस्याध्याहारः भावेशत्वात्त्वयि निबद्ध इति भावस्य त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः इमं जनं इममित्यात्मनि
देशः कथं न वेत्सि न जानासि इति मुग्धायाम्रगचायती किंचित्कारम्भितगतो पालंभ इत्यजानानयेत्यर्थः तथा स्वहस्तेनोल्लिखितं चित्रे विरचितं चंद्रशेखरी
हारस्येकोते सखीमात्रसमक्षमित्यर्थः उपालम्भनत्वात्स्वेयमुक्तेश्च उक्तमयुक्त्यार्थप्रकारः यद्यपि हे सीत्युक्ते तथाप्यत्र सखीसमक्षकरणं ज्ञात्वा गो
व्यञ्ज्यते ५८ यदीति जगत्येतस्य स्वरस्याधिगमे प्राप्तान्ये विधिमुपादेविचिन्तीति मृगयमाणमपदनापत्स्यत् तदाइयं पार्वती गुरोः पितु
रनुज्ञया स्वामिः स्वहनयसेतपश्चरितुं तपोवनं प्रपन्ना भाभ्रा ५९ द्रुमेष्विति सख्यापार्वत्या स्वयं रूतं जन्मये स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः तद्गुः
सारिपुत्तासाङवापुरुष्यु बुद्धेष्वपि फलेषु उद्गमितमित्यर्थः गणस्याः पार्वत्याः शशिमौलिसंश्रयः चंद्रशेखरविषयो मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखो
कुतोदयोप्यस्ति फलाशानरणास्तेत्याशयः ६० नवेमीति प्रार्थितः सन् दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः सदेवः तपः कृशां तपसा क्षीणां गतप्रवस सखी
भिः अश्रोत्तरं अश्रुप्रधानं यथा तथा इह सिताभिमानः सखीनस्यैं अस्याव ग्रहेण अवर्षसोन सन्नोहतो वृष्टिर्वर्षं तद्विघाते वग्रहावग्रहौ समौ इत्यमरः
अवग्रहो वर्षप्रतिबंधः इत्यमरकोषः नाससावोऽवग्रहाव से ॥ सीतोरूषोमूर्भिशीतो लोगलेयद्रुतिरित्यमरः वृषावासव इत्यमरः किंतम्युपप
त्स्यते अनुग्रहीष्यतीति नवे मीति वाक्यार्थः कर्म्म ६१ अगदेति इंगितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया इंगितं हृद्गतो भाव इति सज्जनः तथा
गौरीसख्या इत्येवं अगूढसद्भावं प्रकाशितसाभिप्रायं यथा तथा निवेदितो ज्ञापितः त्रिशामरणमवाधिर्यस्य नैष्ठिको यावज्जीवब्रह्मचारी सुंदरो
विलासी नैष्ठिकश्चासौ सुंदरश्चेति तथोक्तः अन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः विशेषणमात्रेण नैष्ठिकत्वेनाकामित्वविशेषः
अपवादे यस्या लौकिकमहिमत्वादुभयतालिङ्गत्वेपि न विरोधः अव्यंजितमप्रकाशितहर्षलक्षणं मुखरागादिहर्षलक्षणं हर्षं गयस्यसत थाभूतः
सन् अपि गौरीं इदं वक्ष्यमाणसखीभाषितमेवं सत्यं किमित्यर्थः परीहासः केलिर्वा केलीपरिहासइत्यमरः इत्येवं उमामपृच्छत् पप्रच्छ वान् ६२ ॥

कु०८१
३०

अथेति अथाद्रेस्तनया पार्वती मुकुलितौ मुकुलीकृतांगुलौ संवृतीकृतांगुलौ अग्रंचासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासः हस्ताग्राग्रहस्तादयो
गुणिगुणिनोर्भेदादिति वामनसूत्रात् तस्मिन्नग्रहस्ते स्फटिकाक्षमालिकां जपमालां समर्पयंती आमुंचती कथंचित् चिरं व्यवस्थापितवाक्
चिरेण प्रकृतिस्थीकृतवाक् एतेन लज्जापरोधोऽभ्यज्यते मितात्संदर्भितपदं यथा तथा अभाषत ६३ यथेति हे वेदविदांवर वेदिकश्रे
३१ ष्ठ त्वया यथाश्रुतं सम्यक् श्रुतं श्रुतार्थमेवाह अयं जनः स्वयमित्यर्थः उच्चैः पदस्य शिवरूपोन्नतस्थानस्य लंघने आक्रमणे उत्सुकः किमत्रा
श्चर्यमित्यत्राह इदं तपस्तदप्राप्तेस्तस्योच्चैः पदस्य प्राप्तेः साधनं किल किलेत्यलीके अतितुच्छत्वादसाधनमेवेत्यर्थः तर्हि त्यज्यतामित्या
शंक्य दुराशां न मुंचतीत्याशयेनाह मनोरथानां कामानां अगतिः विषयो न विद्यते नहि स्वशक्तिपर्यालोचनया कामाः प्रवर्तंत इति भावः
अथेति अथ वर्णी ब्रह्मचारीण इत्यमरः आह उवाचेत्यर्थः आहेति भूतार्थे लट् प्रयोगो निमीलो भाति स्फुट इत्याह वामनः किमित्याह महे
श्वरो विदितो मम मे निशेषः मया ज्ञायत इत्यर्थः शुश्रूषर्थत्वाद्वर्तमाने क्तः संयोगात्स्पृही येन त्वं प्राक् तस्यामेव मनोरथान्तरे तिभावः पुनरपि त्वं त
मीमर्थयत इति तदर्थिन्येव तत्कामे वव व्रसे तत्प्रभावमनुभूयापीति भावः को दोषमत्राह अमंगलाभ्यासे अमंगलाचारे रतिर्यस्य तेन
पोक्तं महेश्वरे विचिंत्य विचार्य्य तवानुवृत्तिरनुसरणं कर्तुं नोत्सहे नानुमंतुं शक्नोमीत्यर्थः ६५ अवस्त्विति अवस्तुनि तुच्छ
वस्तुनि निर्बंधोऽभिनिवेशः परं प्रधानं यस्यास्तस्याः संबोधनं अवस्तुनिर्बंधपरे बालेति आस्तु कम्मासंजिते विवाहिय कौतुकं हस्तसूत्रं तत् यस्य
सौख्यंकरः कौतुकं मंगले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः त त्वयि रुनाहि सर्भोकरेण करणभूतेन देवप्रपमंतत्प्रथमे अप
रिचिनत्वा कथंस्यं करमिति भावः तत्र तदवलेव तेग्रहणे कथं तु सहिष्यते कथंचिदपि न सहिष्यत इत्यर्थः सहेः कर्तरि लट् ६६ त्वमेति
हे गौरि त्वमेव स्वयं आत्मनि तावदिति मानार्थ्ये यावन्मात्र विचारणीयं तावदित्यर्थः इदमेवोदाहरति चेत्यादिना परिचिंतय पर्यालोचनया कि
मिति एते कलहंसलक्षणे कलहंसचिह्ने चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः वधू नवोढाया दुकूलं वधूदुकूलं सुषानुबोढस्त्रीति विश्वः ॥
तथा शिवाभिनिर्विहन्त्वेवर्षतीति तयोः कस्मादिमित्यर्थः गजाजिने करिचर्मरूपे नवासैः स्वादि न हत्याशयः कदाचित्कालविषयो गंहेशगंतिः अर्हतो यदि
अर्हतः किमेतत्परिचिंतयेति सार्वेणान्वयः ६७ चतुष्केति चतुष्के गृहविशेषे चतुरस्रकरणं अवकीर्णयोः न्यस्तयोः कुसु
मान्तरदिव्यभवने भ्रसंचारोचितयोरित्यर्थः तवपादयोरलक्तकेनाकान्तिलासारमारंजितानि पदानि पदाणि पादन्यासचिह्नानि वद
च शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः पादचिह्नयोरिति विश्वः विकीर्णो विक्षिप्ताः केशाः सर्वशिरोरुहास्तु तत्रास्तु विकीर्णकेशास्तु

राम
३०

अनन्यं तत्र द्वयं चेदिति वचनात् संगत्वे पि विकल्पात् ङीप् परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु स्मशानस्थानेष्वित्यर्थः वरो पि शत्रुरपि को नामानुमन्यते
न कोपीत्यर्थः नामेति कुत्सायां । पिनाकपाणिग्रहणात्तस्य प्रेतभूमिषु संचारित्वात् तत्साहचर्यात्त्वयापि तत्र संचारित्वमवश्यं भावीति भावः ६८ ॥
अयुक्तेति । त्रिनेत्रवक्षः त्र्यंबकोरः गतमित्यर्थः तच्च त्वत्संबंधितया सुलभमपि दुष्प्रापं च भवति इति शेषः तवेति शेषषष्ठी न लोकाव्य
येत्यादिना कृद्योगलक्षणायाः एवमदनं किंचिदित्यर्थः अशोभायां रूपप्प्रत्ययः कुतः यद्यस्मात्कारणात् हरिचंदनस्यास्पदे स्थाने अस्मिन् स्तनद्वये
चिताभस्म स्मशानभस्म तदेव रजः चूर्णं कर्तृ पदं करिष्यति विधास्यति भर्तुरस्य भस्मांगरागित्वाभावः ६९ इयं चेति इयं च वपुरतः आदवेवं अ
न्या विडंबना परिहास इत्यर्थः का सा इत्याह ऊढया परिणीतया वधूः कर्मणि क्तः वारणराजहार्यया गजेंद्रस्य वाह्यया त्वया अधिष्ठितं आरूढं वृ
द्धमुक्षाणं वृद्धोक्षं अचतुरेत्यादिना निपातः विलोक्य महाजनः साधुजनो पि सर्वजनो पि स्मेरमुखः स्मितमुखो भविष्यति उपहसिष्यतीति यत्
इयमिति पूर्वेण संबंधः स्मेरेति नमिकंपीत्यादिना रप्रत्ययः ७० द्वयमिति पिनाकिनः समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया त्वया क्रि
यमाणयेति शेषः संप्रति द्वयं शोचनीयतां शोच्यत्वं गतं तदा किं तत्राह सा प्रागेव हरशिरोगता अत्रसेति प्रसिद्धार्थत्वान्नच्छब्दापेक्षा न तु
क्तं काव्यप्रकाशे प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षत इति कांतिमती नित्ययोगे मतुप् कलावतश्चंद्रस्य कला
षोडशो भागश्च अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी नेत्रानंदिनीत्यर्थः त्वं च कांतिमती कौमुदी त्वं विशेषणयोरुभयत्रान्वयः प्रागेकैकशो व्यासं
प्रतित्वमप्यपरेति द्वये शोच्यमिति तात्पर्यार्थः शोच्यत्वे निरूपणाश्रयणादिति भावः किंच कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम्
बांधवाः कुलमिच्छंति मिष्टान्नमितरे जना इति लोकिकानामाभाणकं तत्र किंचिदपि नास्तीत्याह वपुरिति वपुस्तावदस्य विरूपाक्षि
विरूपान्यक्षीणि वास्य तत् विरूपाक्षं बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच् इति षच्प्रत्ययः अत्रैव रूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति तीरस्वामी अतो
न सौंदर्याभावोपीत्यर्थः अलक्ष्यमज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता कु लमपि न ज्ञायत इत्यर्थः अलक्षिताजनेरिति पाठे जनिरुत्पत्तिरल
क्षिता न ज्ञाता जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः वसु वित्तं दिगंबरत्वेन निवे दितं ज्ञापितमित्यर्थः किंबहुना हे बालमृगाक्षि वरेषु वो
ढेषु वरो जामातृ विष्ट्योरिति विश्वः यद्रूपवित्तादिकं मृग्यते कन्यां तद्बंधुभिरन्विष्यते तत् त्रिलोचने व्यस्तं वा एकमपि समस्तमा
स्तांदिति भावः अस्ति किं नास्त्येवेत्यर्थः ७२ निवर्त्येति ततोस्मादसदीप्सितात् दुष्टमनोरथान्मनो निवर्तयति पारय सा दुर्वो
को विधा प्रकारो यस्य स तद्विधः अमंगलशील इत्यर्थः महदंतरमित्यर्थः पुण्यलक्षणा प्रशस्तसौभाग्यचिह्ना त्वं चैक अतो

नताचायमर्ह इत्यर्थः तथाहि साधुजनेन सज्जनेन साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवदिति विश्वः श्मशानेष्वालस्य श्मशान
भस्मिभिर्वा तस्य च धर्मशंकोवेदिकी वेदोक्ता यस्य सा क्रिया धर्मो नाम यज्ञे यशश्च धनार्थः सत्कृतो दानविशेषस्तस्य सत् क्रियाशी
लत्वं स्तत्वादि संस्कारो नायेत्यनेन ध्वनते १३ इतीति इति द्विजातौ द्विजे गतिदिनस्तति भवे यमानेन कंपमानेन धरौ इष्टेन लज्जो
ऽनुमेयः कोपो यस्यास्तया तथोक्तया नयाधार्वत्या उर्वातलो हितेषां तरके विलोचने पिंकुंचिते कुटिले भूलते यस्मिंस्तत्तथोक्तं
सभ्रूभंगमित्यर्थः तिर्यक् साचि आहिते निहिते ऽनादराति यो गेन नेत्यर्थः १४ उवाचेति अथैनं ब्रह्मचारिणमुवा
च किमिति परमार्थतस्तस्य नो हरं नवेत्सि न जानासि त्वं कुतः यतो मामेवं उक्तरीत्या आत्थ ब्रवीषि गुणः पंचानामितित्रय
सिद्धि अज्ञानत्वादेवायेशिवदेव्याप्तवेत्याशयेनाह मंदाः मूढाः मूढत्वात् विभीषण्या मेदा इत्यमरः लोकसामान्यमितरज
नसाधारणं न भवतीत्यलोकसामान्यं अचिंत्यहेतुकं दुर्बोधकारणं महात्मनो चरितं द्विषंति हे तपरिज्ञानाभूढा दूषयंति वक्रास
त्तु कोप्यत्र हेतुरस्तीति बहुमन्यंत इत्यर्थः १५ सेवतिः आपमेगलारैसरति मित्याधुन्तारवस्त्यज्ञानं परिहर्तुमारभते विपदित्यादि
भिः षड्भिः न वियन्नतीकारपरेणानर्थपरिहारार्थिनेइत्यर्थः उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः अतिसमुत्सुकेन लोभ
ध्य कामेन वा मंगलेगंधमाल्यादिकं निषेव्यते शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः तत्र साधुरिति यत् प्रत्ययः शरणं गृहरक्षित्रोः
शरणं रक्षणे गृह इति विश्वः तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिषो निरभिलाषस्य सतो हरस्य आशीः तृणं दूषणं यो भियवाक्याभिलाषयो
रिति विश्वः आशायां तस्याउ यहत्वात् कविता आन्ता च ज्ञिरंतः करणात् त्रिपदैस्तेरेभिर्मंगलैः किं त्यक्त्वेत्यर्थः पूर्वं मंगलमित्येक
वचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेपरामर्शो न विरुध्यते इत्थमानिष्टपरिहारार्थिनो मंगलाचारनिर्बंधस्तदुभ
या संश्रितस्तु यथा कथंचिदस्तां को दोष इत्यर्थः एतेनामंगलाभ्यासरतमित्युक्तं गयुक्तं १६ आकिंचन इति स्मरहरः नवि
द्यते किंचन अल्पं यस्य सोयमकिंचिनो दरिद्रः सन्नेव यदो भवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमपि स समगोचरः श्मशानाश्रयः
सन् शिवः सौम्य इत्युदीर्यते उच्यते पिनाकिनो हरस्य यथार्थतोऽर्थोयथार्थः तस्य भावो याथार्थ्यं तत्वेन विदोन संति
लोकोत्तरमहिम्नो निर्लेपस्य यथा कथंचिदवस्थाने न दोषायेत्यर्थः एतेनाव तु निर्बंधपर इति श्लो कोक्तं परिहृतं वेदितव्यम्
१७ विभवबलेति देवस्य लौकिकमलौकिकं च प्रसादनमतीत्याशयेनाह विश्वं मूर्तिर्यस्येति विश्वमूर्तेरष्टमूर्तेरीश्व
रस्य वपुर्भूष्य बलेन स्मा सन् शतविभव बलोत्क्रासि पिनाक भोगिश्रायुक्तभुजंगमास्यात् पिनाकित न सतेरपि पृथ्वीधर्म गणितः

वह्निर्भार्गुरिरल्लोपमवाप्यो रुपसर्गयोरिति सकारलोपः गजाजिनमालंबते धारयतीदृ इति निषेधोक्तं स्यात् कपालिमल्लीतिक
पाली ब्रह्मशिरःकपालशेखरं वा स्यात् अथवा इंदुशेखरं यस्येति इंदुशेखरं वा स्यात् नावधार्यते न निवार्यते सर्वं संभवतीत्यर्थः
तेनेन त्वमेव तावदिति श्लोकोक्तं मत्युक्तं विज्ञेयं १८ अयमुक्तरूपमिति श्लोकोक्तं मत्याह तदंगेति तस्य शिवस्यांगं तदंगं
तस्य संस्पर्शमवाप्य चिताभस्मैव रजस्तदपि विशुद्धये कल्पते अलं पर्याप्तोतीत्यर्थः तेनेन त्वमेव तावदिति श्लोकोक्तं मत्युक्तं वि
ज्ञेयं अयमुक्तरूपमिति श्लोकोक्तं मत्याह तदंगेति तस्य शिवस्यांगं तदंगं तस्य संस्पर्शमवाप्य चिताभस्मैव रजस्तदपि विशुद्ध
ये कल्पते अलं पर्याप्तोतीत्यर्थः अलमप्यपयोगात्तमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी धूर्वं शोधकत्वे प्रमाणसिद्धमित्यर्थः प्रमाण
मेवाह तथाहि प्रसिद्धमेवेत्यर्थः नृत्येनाऽवेयो निर्विलुप्यते अशोधकं चेत्कथमिंद्रादिभिर्धार्यते तस्य धार्यत्वं निरनुमानं प्रमा
णमित्यर्थः १९ प्रत्युक्तं दिगंबरत्वेन निवेदितं वस्तु इयं चेतन्या पुरतो विडंबनेत्यादि चतुर्थोत्तरमाह अथायमिति श्वेतो
मदस्रावी दिग्वारणो दिग्गजो वाहनं यस्य स एवं रावणस्तद्रूढ इत्यर्थः सर्वपादेवेंद्रः वासवोऽत्र हार्यमित्यमरः असंपदो दरिद्रस्य वृषेण
गच्छतो वृषारूढस्य तस्येश्वरस्य पादौ मौलिनामुकुटेनोपगम्य प्रणम्येत्यर्थः विनिद्रणं विकसितानां मंदारणां कल्पवृक्षकुसुमानां
रजोभिररुणाग्रं गलंयोर्ययोस्ते तथोक्तौ करोति दिग्गजारोहिणामिंद्रादीनामपि वंद्यत्वेऽमौलेः किं संपदा वृषारोहणे को वादोष इत्यर्थः २०
प्रत्युक्तमलक्षजन्मनेति तत्रोत्तरमाह विवक्षतेति स्तुतात्मना दुष्टस्वभावेन अतएव हृदयेन विवक्षता पि वक्तुमिच्छतापि त्वया ईशे प्रति एकं म
लक्ष्यजन्मनेत्येतदेकं वच इत्यर्थः साधु भाषितं सम्युक्तं ऽतः यमीश्वर मात्मभुवोऽप्रकाशो पिकारणमामनंति उदाहरंति स्नान्यभ्यास
इति धातोर्लट् पाघ्राध्मेत्यादिना मानादेशः स कथं लक्ष्य प्रभावो लक्ष्यजन्मा भविष्यति अनादिनिधनस्य तस्य भगवतः कारणशंका ॥
कलेकानास्वदस्य तस्य कृतंऽजलीनतापि तान्यसनेनेत्यर्थः २१ अलमिति अथवा विवादेन कलहेनालं तथापि पायेन प्रकारेण कृतं
स ईश्वरोऽशेषकार्त्स्न्येनेति तथाविधाननिराकारोवास्तु ममभवत्स्वत्रेश्वरे भावः अंगारसंवेक रसोऽद्वितीयरसो यस्य तत्रत्यास्थितम
तथाहि कामचारिः स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयः मत्यानतेगायवादे नैस्तैन विचारयती नहि स्वेच्छाचारिलोको कापवादाद्बिभ्यतीति भा
वः २२ निवार्यतामिति हेआलि सखी आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः स्फुरितोत्तराधरः अधरस्फुरणमत्र विशेषःअयं

वटुमीरणवकं पुनः किमपि विवक्षुः वक्तुमिच्छुः वचेः सन्नंतादुः प्रत्ययः निवार्य्यतां आलापो तोपयोगादित्यपादानत्वेयं प्रत्ययः स्फुरितोष्ठ इति सोपि विवा
यभाक् भवतीति शेषः गुरोर्महतः परीवादो न श्रोतव्यः कदाचन कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गंतव्यं वा ततोन्यत इति वचनादिति भावः ८३ ॥
इतइति सेप्सिति गंतव्यपदमाश्रयति अपवादेतोन्यत्र गमिष्यामीतिवादिनीयं दंतीसत्ताम्भ्यां विभिन्नवल्कला त्वरया स्रस्तचीवरा सापार्व
32 तीचचाल वृषराजः वृषराजकेतनो वृषभध्वजश्च स्वरूपमास्थाय स्वरूपमाश्रित्य तां रुद्धवान् स्मितः सन् तां पार्वतीं समालंबे जग्राह
८४ तमिति तं देवं वीक्ष्य वेपथुमती कंपवती सरसांगयष्टिः स्विन्नगात्री निक्षेपणाय अन्यत्र चरणन्यासाय उद्धृतमुद्धृतं ॥
पदमस्यां गिरिं उद्वहंती शैलाधिराजतनया मार्गे च भ्यर्थ्यतीकरेण मार्गरोधेनेति यावत् आकुलिता संभ्रमिता सिंधुर्नदी
च देशे नदविशेषेब्धौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः न ययौ न तस्थौ लज्जयेति शेषः ८५ अद्येति चंद्रमौलौ शिवे हे नतां
गि अद्यप्रभृति अस्मद्दिनादारभ्येत्यर्थः प्रभृतियोगादद्येति सप्तम्यर्थवाचिनो पंचम्यर्थो लभ्यते तव तपोभिः क्रीतो दासोस्मीति
वादिनि सति तं दिग्रहीत्वा दिनाङ्गीनिः सा देवी अह्नाय सपदि स्राक् झटित्यंजसाह्नाय सपदि द्रुतमित्यमरः नियम
जं तपोजन्यं क्लमं क्लेशं उत्ससर्ज कलशप्राप्ता क्लेशं विसस्मारेत्यर्थः तथा हि क्लेशो फलेन फलति सिद्धेत्यर्थः पुनर्नवतां वि
धत्ते पूर्ववदेवाक्लेशतामापादयतीत्यर्थः सफलक्लेशो न क्लेश इति भावः ८६ ॥ इति श्रीकुमारसंभवटीकायां संजी
वनीसमाख्यायां पंचमः सर्गः ५ धातुर्लसत्पशिष्टीनोपन्नित्यमात्मकायते अनादिनिधनं दिव्यं मिथुनं
तदुपास्महे १ अथेति अथ देवदेवानुग्रहानंतरं गौरी विश्वमात्मा स्वरूपं यस्य विश्वस्यात्मेति वा तस्मै विश्वात्मने
शिवाय मिथो रहसि मिथोन्योन्यं रहस्यपीत्यमरः सखीं संदिदेश अतिससर्ज क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वाच्चतुर्थी किमिति
अहं तो नाथो हिमवानत्र मे मम दाता नाथः प्रमाणीक्रियतामिति दातृत्वेन प्रधानीक्रियतामित्यर्थः आर्य्यौ नाथौ लोक विज्ञादी
यमानायाः परिग्रहे मममत्तानुग्रहमित्यर्थः १ तयेति तया सख्या सखीमुखेनेत्यर्थः व्याहृतं सदेशा उक्ता वाचिकाभि
वाहरे विषये निभृता निश्चला परमात्मैत्यर्थः सा गौरी मधौ वसंते निभृता पिकायां परभृता मुखेन व्याहरंतीत्यर्थः परभृतेति
क्रियाशब्दवैवक्षायां जातेर स्त्रीत्यादिना ङीप्प्रत्ययो न भवति तथैव तुपमेयस्य व्यक्तसादृश्य उपमानवाचिपरभृतापदस्य समासः सोढव्यः

अथवा भरणं भत्संपदादिलाभ्तक्किरणः परैः स्ततास्तस्याः स्तत्यावरभ्नेनिष्यासेनध्याख्येयं परमंजरीकारस्तुपरैर्भयत इति परम्यादितिकर्मे
णि क्किप् आह स्तनयत्नीभूतसारेव वाभ्याशोतिकेवभौ सदेशाभ्यासविधलमर्यादसवेशवत् उपकंठंति काभ्यर्णाभ्यग्राज्ञ्यभितोऽव्ययमि
त्यमरः २ सहति शास्तीति शासनः वकुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् स्मरशासनः स्मरशासनः सईश्वरस्तद्येनि प्रतिज्ञायत च्यावरिष्या
मीत्युक्तेन्वयी उमोकथमपि स्वेट्टगविस्तज्यतत्र गाकानुरागसादितिभावः ज्योतिर्भयासेनो रूपात् सप्तर्षीनेगिरः मभजीनसे स्मारस्मृत
भात् ३ तपति तस्यधनंयेषां तेतपोधनाः सप्तर्षयः अभावेऽडलेनिजतेजः पुंजैर्व्योम समाकाशंद्योतयंतः प्रकाशयतः सह्लनग्रैतइतितान् हंधनीकृ
तनः नपन्नतश्चैकपद् सपदि प्रभोरीश्वरस्य पुनः आतुरायसत् ४ इतः परं षड्भिः श्लोकैस्तानेव मुनीन् वर्णयति आप्लुतेति उक्लिंटमिति तिपं
नीस्तुक्लिन्नाः इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः तीरे मेदस्तीरं मंदाराः कल्पवृक्षास्तेषां कुसुमानि तैर्वासुक्लिराः वीचयोपेषु तेषु दिग्नागा
नौदिग्वारणानां मदगंधोयेषु स्त्रिनयोर्निपुजाकाशगंगा स्रोतस्तु व्योमगंगाप्रवाहेषु आप्लुताः स्नाताः ५ सक्तेति मुक्ताना
मोक्तिकानां पक्तो मधीनानि नयोक्ता विमुक्तामयानीत्यर्थः विभ्रतो दधानाः हेममयानि वल्कलानि येषां ते हेमवल्कलाः इत्
मयान्यलत्स्त्राणि येषां ते रत्नाभरणाः प्रवज्यां प्रपजनं एजपजोभाविषयवितिरयपुन्नाग्निनाः कल्पवृक्षा इव स्थिताः अग्र
चतुर्थाश्रमज्ञाचिनाप्रव्रज्याशब्देनवानप्रस्थाश्रमोलक्ष्यते ज्ञकुः परिग्रहः स्त्रीणां मात्रापत्यास्तवस्थि नइतिसपत्नीकत्वाभिधानात्
तुने विन्यस्तवलीकत्वयाचानुगतोपि सान्निति वानप्रस्थस्याभ्यपास्मरणात् ६ अध इति अधः सप्ताम्पिताञ्चनस्य
मंडलोपरिवर्तिनांतासप्तर्षिमंडलस्येति भावः समावर्जितकेतुनातनमंडलाघातभ्रंकया नमितध्वजेन सहस्ररश्मिनाता
नास्त्वयंवेमग्रणामस्वदीक्षिताः गमनाभ्यनुज्ञादानपर्यंतमित्यर्थः भगवतः सूर्यस्याप्युपास्याद्भावः ७ आसक्तेति ॥
पुनः किंविधाः प्रलयादपि कल्पांतसंकटे प्रासक्तकपाकुलतया दंष्ट्राग्रमितिशेषः उद्धृतया दंष्ट्राग्रमितिशेषः भुवा सार्द्धं
रयालमहावराहदंष्ट्रायां विश्रांताः महाप्रलयेप्यविनाशिन इत्यर्थः ८ सर्गेति विश्वयोनेर्ब्रह्मणोनेनरं सर्गशेष
स्यग्रहणपरणात् डत्सस्ष्टावशिष्टस्रष्टेः करणान्नेतोरित्यर्थः पुराविद्भिः व्यासादिभिः पुरातनाः धातारइ
तिकीर्तिताः विश्वयोनेरितिसंबंधमात्रेषष्ठी तस्यानंतरामेतिमहाभाव्यदर्शनात् अवधित्वविवक्षायांपंचमीवा

कु०टी०
३३

अथमपशद्धोऽत्रादनेनरस्यैनिशवरभाष्येदर्शनात् तथा अतीधर्मजिज्ञासावेदध्यायादनेनहस्याचार्याः कविअपुराणपत्रा
पगमादनंतरमिति एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं ६ शाक्तानामिति शाक्तानां जन्मांतरभवानां विशुद्धानां निर्मलानां यदीप्यार्क
फलदानोन्मुखत्वेउयेपुण्येगतानांतपलोफलानिउपर्थंजानाअपितपश्चिनत्तपोनिष्ठाः प्रारब्धं भोगिनस्यत्तश्चैतिविशेषः भावः
१० तेषामिति तेषाम्वीरां मध्यगतासाध्यपतिव्रताश्च१० वपतुवेशिष्टस्यपादार्पितेदानिविष्टदृष्टिः संधतीसातान्मला
तपःसिद्धिरिवतेषांमेवे तिशेषः तेषांमध्यगतेति लिंगात् पावनत्वात् साम्यादियमुपमावस्तुभायिश्वेयमासे ११ तामिति
ईश्वरोभगवोत्तामरुधतींमुनीन्सामोरवभेदेनसमानमपियस्यावभ्रात् नचायमविवेकइत्याह ती यस्मात्स्त्रीपुमाविति
त्येषांअनस्यात्स्त्रीपुंसभेदोनविचरतेनइत्यर्थः किंतुसतांसाधूनां वृत्तंचरितमेवप्रमहितं एजयागुणाः एजास्थात्र
गुणोपुनचलिंगंचवयेइतिभावः १२ तदिति तद्दर्शनाद्रुंधतीदर्शनात् भूयोदारार्थे दारपरिग्रहार्थेआदरोस्याद्
बहुतरोभूत् तर्हिदाराः कोपयुज्यंतद्धर्मार्थभोदनयेतानाधर्मपथ्यर्थत्यायादनयेतइति यतःसत्यः क्रियाणामिज्या
दीनांसत्यः पतिव्रताः सदस्यः पत्नीर्नायज्ञसंयोगइतिजीपूनकारश्चभमलकारणंखलु १३ धर्मेणेति धर्मेणदारसं
ग्रहलालसेनानाविकर्मशर्वेपार्वतीवृतिपदंकारितेसति हजोरन्यतरस्यामितिसर्वस्याणीकर्तुः कर्तृत्वं एवोपराधमी
तस्यकामस्यमनउच्छसितं पुनःसंजीवनावकाशोभविष्यतीतिसप्रत्याशमभूदित्यर्थः १४ अथेति अथानुकंपंती
अनूचानः सांगवेदप्रवक्ताः अनूचानः प्रवचनेसांगेधीतिगुरोस्यपइत्यमरः उपेयवानित्यत्रअनूचानश्चेतिवेकः
कामंजलोनिपातः प्रत्यर्कदकिताः वुलकिनात्ववोयेषां ते तथोक्तास्तेसर्वेऽपिनयोजगहुः हरंमहेयत्वात्त्रजायि
त्वाइदेवलमाणमूचः १५ यदिति उत्तंवेदविदमलंतंतपोन्नतमित्यमरः सम्यक्किनयमपूर्वकंशाम्नानस
धीतमितियदग्नौविधिनाहुतमिति यन्नयः योगयरणादिकंतप्तमिति यत्तस्याध्ययनेज्यातत्तत्पस्याश्रमत्रयला
ध्यस्यफलस्त्रस्यापिकर्मफलइत्यर्थः समुदायाभिप्रायमेकवचनम्यथाअधवन्यान्वयप्रसंगात् नचनपुंस
केकवद्भावः अनपुंसकेनेतिनियमात् फलेकार्यभ्रयनोस्मात्कविपक्वेस्तुनिः यत्तमित्यर्थः कर्मणांकः

राम
३३

पचोवइतिनिष्टांतकारस्य वर्तते १६ तदेव फलयन्नाह यदिति यद्यस्मात्कारणाज्ज्ञानामध्येऽनेणाधि पेन त्वया वयं मनोरथस्याभिलाषस्या
पि अविषयस्य गोचरमात्मनः स्वस्य मनो विषयं मनोदेशमारोपिताः अतो विषयकं फलमिति दर्वेण संबंधः सकलजगद्वन्द्यस्य भगवतोपि
वयमन्वेष्या इति परमुत्कृष्टाश्रयमिति भावः १७ तमेवोपपादयति यस्येति यस्य जनस्य चेतसि वर्त्तेथाः येन समर्थ्यते इत्यर्थः सतावत्सार
कृतिनो वरः कृतकृत्यानां श्रेष्ठः ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो ब्रह्मणो योनेः कारणस्य यद्वा वेदप्रमाणकस्य तव चेतसि यो वर्त्तते तत्तया समर्थ्यत इत्यर्थः
स किं पुनः कृतिनो वर इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः १८ सत्यमिति सत्यकर्मकाण्डे सोमात्र परमेष्ठी पदस्यान मध्यास्महे इति शम इत्यर्थः ॥
अधिशीङः स्यासो कर्मेति कर्मत्वं अथ तु नव कर्त्तुः स्मरणमेवानुग्रहः प्रसादस्तस्मात्केनोत्साभ्याप्रमेकं दुष्प्राप्य उच्चैस्तरमित्युच्चैः पदं स्था
नं अध्यास्महे इति संबंधः उच्चैस्तरमिति द्रष्टव्यकर्षोत्राम्प्रत्ययः १९ त्वदिति वयं त्वया संभावितं सत्कृतं त्वत्संभावितं आत्मानं
अस्मत्स्वरूपं वद्धिकं यथा भवति तथा मन्महे तथाहि उत्तमादरः सत्पुरुषकृतसत्कारः स्वगुणेषु विषयेष्वयोभस्त्रोत्प्रत्ययं वि
त्यासंसाधनेजनयति सर्वस्यापि महाजनपरिग्रह एव महत्त्वनाहेतुरित्यर्थः २० येति हे विरूपाक्ष त्वदनुध्यानतः भवात्क
र्तकस्मरणजन्या नोऽस्माकं या प्रीतिः सा प्रीतिस्तुभ्यं किं नावेद्यते किमर्थं नावेद्यते तथाहि देहिनामन्तरात्मान्तर्यामी सर्वसाक्षि
णात्वयाऽस्मत्प्रीतिरनावेदितापि ज्ञायत एवमत इत्यर्थः अतोनद्बुधबोधनं संभवतीति भावः २१ साक्षादिति हे देव साक्षात्प्रत्य
क्षेण दृष्टोसि कृतिजसा पुनरत्र त्वं ते तु वयं त्वां न विद्मः इस्यमानरूपत्वस्य तात्त्विकत्वादिति भावः अतः प्रसीदानुग्रहाणात्मानं
निजरूपं कस्यचन वा कथितं तस्तु वो धामित्याह धियां बुधीनां प्यपि न वर्तसे अतस्त्वयैव तेन रूपं कस्यचनीयमिति भावः २२ तात्त्विकं रूपं
नावदत्तां दृश्यमानमपि रूपं निरूपयितुं न न त्वतो विग्रहेति जाह किमिति हे देव एषते दृश्यमानो भागोमूर्तिः कियतेन भागेनच
कं प्रपंचरूपं जगत्सिसृक्षेति यत्तदोर्नित्यसंबंधात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः उत्तमेन भागेन द्युलोकं बिभर्षि दधासि अथवा अपयो भाग
स्त्वस्य व्यक्तस्य संहर्त्ता सवा किमादृप संदेहे कतमः अलं विस्तरभागेष्वेकतमो विभागस्त्वदुच्यतामित्यर्थः ननु हर स्वेत्वय
या त्रिभुवनं रूपमयं देहः इत्यत्र चेति अपवाह सुदेहमहतीगुरुत्वमहत्त्वादतिदुर्लभेत्यर्थः एवास्मत्प्रार्थनानिजरूपनिरूपण

३८७
३६

34

प्रार्थनातिरस्तु चिंतितेन चिंतिता वाउपस्थिताः चिंतितोपस्थिता स्तत्रो अस्मान् तावत्साधिआज्ञाप्य किंकर्मकरवाम प्रार्थनायां लोट्
अलमप्रस्तुतेन प्रस्तुतेनावसितं पुंक्ते इत्यर्थः २४ अथेति अथ परमेश्वरो मौलिगतस्यंदोलत्नवीमाल्यांकेलो मात्रत्वादिति भावः प्रभा कांति
विशदैः शुभ्रैः दशनांशुभिः स्पष्टयन् वक्रं वचन्नत्याह प्रस्तुवाचेत्यर्थः आहेति भूतार्थे लट् प्रयोगो रालंतत्तेन अमादित्युक्तं वामनेन २५ विदित
मिति हे मुनयः कश्चिदपि मे प्रवृत्तयो व्यापाराः स्वार्था न भवंति यथा सम्यग्जो मुष्मा कं विदितं वा नपार्थकमेवृश्यर्थी ला दर्शनेनेकः
नयोगात्मदृष्टी प्रवृत्तिपरार्थ्ये प्रमाणमाह अष्टाभिर्मूर्तिभिरिति भूत इममकार्ष्टं परार्थप्रवृत्तिलक्षणं दर्शयन् भूताः ज्ञापितिधातोः कर्त्त
रि क्तः स्तुचितो ज्ञापितो स्मिन् तु त्वमस्ति चे स्यात्वपरार्थमनुमेयमित्यर्थः २६ तदिति तपदार्थप्रवृत्तिरहंतत्स्नातुके ज्ञातवे
वृद्धिं विशुलादप्रधाने कर्मणि क्तः २७ अतइति अतः स्वरस्यार्थितलाद्वितोः अनेनप्रजायप्रजमुत्पादयितुमित्यर्थः क्रियार्थो
पपदेनेत्यादिना चतुर्थी तो पार्वतीयचमानो यष्टा यजो शान्तिर्ति शानच्प्रत्ययः हविर्भोक्तुरग्रेरुत्पत्तये अरणिमग्निमंथ
नदारुविशेषमिव निर्मर्थ्यदारु लिलरणिर्दयोरित्यमरः २८ तामिति अस्मदर्थे अस्माकं योजने निमित्ते सति युष्माभिस्तां
पार्वतीं हिमालयो याचितव्यो याचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः अयमस्यकं चेतदित्याह अद्रिः सन्तुरुवैरनुशिष्टा तां
घटिताः संबंधाद्योतकादयः विक्रियार्थे चैकल्यो स्यादन्यायनकल्यं तेनपर्थाद्भवेति अलमर्थयोगाच्चतुर्थी २९ नचाहेलोहि
त्यात्क्षीरत्वदुःकुलादितिन्यायमनुसरोमियतः आद्यस्य वाये संबंधेतत्र भवारुहि मवान्नित्याह उन्नतेनेति उन्नतेन नगोशुना
प्रसिद्धेन च स्थितिमतास्थितिशीलवता च अपुरं भारमुद्वहता निर्वाहकेनेत्यर्थः तेनहिमवतायोजिताः संघटिताः संबोधो योतक
संबंधहृल्लसान्निधाने अद्रौ बधिकस्य गजा ना हिमवन्मारि प्रासितातिरेकलं भवेना विरोधादिति वीतमयेति पाठे वीतंवि
गतं वीतात्पदं कुशा कर्मभ्यो येषां तेन पोक्ताः स्याभावविनीता इत्यर्थः पादकर्म पतेप्रोक्ते यातमेकुशावारणे उभयं वीत
मात्व्यातमितिहलायुधः अस्वाविलयोनयः विलविर्भवाः अन्यत्रस्यात्तु नतद्वेति वेचित्र्ये उक्तंच अम्नता व्याप्यतो बहवो भो
गो ह्रगमेनः तामोहयानामुत्पन्निस्थानधावरि कीर्तितेनेति यत्ताः प्रसिद्धाः किंपुरुषाः किंनराश्चैवोरगाश्चोरजनाः वनदेवता

राम
३६

ष्वयोषितो न तु मानुषा इत्यर्थः ३९ शिखरेति यत्र पुरे शिखरे प्रासक्ता मोघा येषां ते मोघा वेस्मनां संबंधिनः अनुगर्जिता निभृतिगर्जिता निह्
ति संदिग्धा मुरजस्वनाः करैः पाषाणरव्यवस्थापितैस्ताडन विशेषैः तदुक्तं राजकंदर्पेण त्यवादित्रगीतानां प्रयोगाय रामेदिनां सेस्यो
पनंनादनं नोदः कारणं निश्चलनं इति व्यज्यते स्फुटीक्रियते ४० यत्रेति यत्र नगरे विलोलानि चचलानि रवेश्मशुकानि येषां तैः
कल्पद्रुमैरेव आपौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता आयत्तसिद्धा इत्यर्थः गृहेषु यानि मेत्राण्याधाराहर्णे न पुपताकालसाध्वीः
संपदादिते निशेषः तत्र लंबावराः कल्पद्रुमा एव वैजयंती त्वं भावंत इत्यर्थः ४१ यत्रेति यत्र पुरे नक्तं स्फटिकानां हर्म्य षष्ठभूमिषु
पानगोष्ठीदेशेषु ज्योतिषां नक्षत्राणां प्रतिबिंबान्युपाहारितां पुष्पोपहारत्वं मोक्तिकोपहारत्वं वा प्राप्नुवंति उपहारः पूजाः ४२ यत्रगु
रेऽदुर्दिनेषु मेघाछन्नदिवसेषु नक्तमे वधीनां तमस्य ज्योतिषां प्रकाशेन संचरत्यनेनेति संचारः पंथाः गोचरसंचरेत्यादिना प्रत्ययान्तो
निपातः दर्शितसंचाराः प्रदर्शितमार्गा अभिसारिकाः कांता अर्थिन्यः कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः तमिस्राणां
तमसां रुद्धोगात्कम मेघच्छन्नत्वात् अनभिज्ञाः मार्गान् अभिज्ञा नेत्यर्थः ४३ यस्मिन्पुरे वयो यौवनं नान्येषां वयो वनादधिकं सर्वेषामजरा
इत्यर्थः तप्ता कुसुमायुधात्कामादन्यः इति शेषः अतंकोऽप्यस्तु नास्ति विरहेषु पुनर्नातद्यहं दुःखोत्पादिकलादितेनोपचारः तं विना
गमस्तु नास्तीत्यर्थः अत एव न तत्कार्यभूतमरणाभावस्तस्याशयेनाह रतीति रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव सत्ता विपर्यय पश्चे
तिनापगमः न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थः आत्मत्वात् सर्वेषामजरा अमरा इति श्लोकतात्पर्यार्थः अंतयत्यंतं करोतीत्यंतकः अंतयतेःक
रोतीति एवं नातुल्यत्वमत्यर्थः ४४ भ्रूभेदिभिरिति यत्र प्रिये प्रियापुवानो भ्रूभंगवद्भिः सकंपोष्ठा येषां तैर्ललितात्यंगुलितर्जे
नानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैः वामाख्यैः आप्रसादात् अर्थिन आप्रसादं प्रसादपर्यंतमर्थिनो याचकाः कृताः न तु शत्रुकोपैरिति भावः
४५ संतानकेति (किंचेति चार्थः) संतानकतरूणां छायासु सुप्ता विद्याधरादेवनाविशेषा गन्धर्वा यस्मिंस्तत्र त्वयोक्तं गंधर्व
गंधाख्ये गंधमादननामागिरिः यस्य पुरस्य बहिर्भवबाह्य उपवनमारामः अत्र गंधवह गंधमादनमित्यागंतुकः पाठः प्राचीनस्तु सुगंधि
गंधमादन इति उल्लिंगितः अनस्यवसीरस्यामिना गंधमादनमत्येचेत्यत्र गंधेन मादयतीति गंधमादनमिति व्याख्यायप्रयो
गेषु लिंगितात्वदस्यते इत्याशयेनोक्तं सुगंधिर्गंधमादन इति कालिदासः संतानकतरुछायेत्यत्र पूर्वपदार्थ बाहुल्यसंभवे

विशालमहायामित्यादिवत्समर्थछायानिबन्धेनच्छायाभावान्छायावाकुल्ये इति नपुंसकत्वं नास्तीत्यनुसंधेयं ४६ अयेति अये
निरिविभवाः दिव्याः मुनयः हिमवत इदं हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसंधिना स्वर्गोद्देशेन यत्सुकृतं ज्योतिष्टोमादिपुण्यं
तत्स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वंचनां प्रतारणामिव मेनिरे हिमवन्नगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्वं वदन्तादेवैर्वयं वंचिताः इत्य
र्थः स्वर्गादपि परमरमणीयमिति भावः ४७ तद्विति शिखिनाचलनिश्चलैः शिरोगगनव्यलननिःस्यन्दैः रितिवेगसर्क
३८ बीक्षिः जटाभारैरुपलक्षिता लम्बुनयः द्वारि स्थितिं तीति द्वास्थाः द्वारपालाः प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः
इत्यमरः उन्मुखैरूर्ध्वमुखैर्द्वाःस्थैर्वीक्षिताः संतो मनुनिवारिता इत्यर्थः गिरेर्हिमवतः सद्म निवेशनं भवनं तरधतीर्णवंतः
४८ गगनादिति गगनादवतीर्णा वद्धभ्रमणपत्यादृद्धक्रान्तक्रमेण स्थिताः गुरवः श्रेष्ठाः पुरःसराः अग्रेसराः यस्याः सा न योर्कः
शानुपश्वसर्जेनादधिकारादयसर्जेनाब्ररुणीय समुनिपरंपरा मुनिपंक्तिः तोयान्तस्तोयाभ्यन्तरे भास्करालीप्रतिबिंबि
ववकृता सिक्षिक्ष ४९ तानिति हिरिर्हिमवान् अर्घ्यमर्घार्थं जलमादाय सारगुरुभिरेतैः सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुधां नम
यन् अधः प्रापयन् अर्घमर्हतीत्यर्घ्यान् दूरात् दण्डादित्वात् यः प्रत्ययः तान्मुनीन्दूरादभ्युद्ययौ ५० सप्रतिहिमवंतमेव
नगमस्यावारुन्बपद्मपत्सधातुलविशेषणैर्विशिनष्टि धातुति धातुवतात्रधरो यस्य स तथोक्तः धातुरेव ताम्रोधरोष्ठ
स्येत्यस्य च प्रोक्तलन्नेतः देवदारुद्रुमवद्वृहतोऽष्टौ भुजस्य स तथोक्तः देवदारुरेव वृहद्भुजा यस्येत्यस्य च प्रकृत्या स्वभावेन वषि
लावृद्धो यस्य स शिलोरस्कः शिलैव यस्य उरः वक्षः इति सः कथितिकेषु अनोगिम धातिमिसुव्यक्तः सत्यं सप्रथावे हिमवा
नितिक्रमसप्रस्यमितो नादेवधारित इत्यर्थः ५१ विधीति सहिमवान् विधिना शास्त्रेण मधुर्कैः सत्कारैः कृतार्चितैः
शुक्लकर्मभिरपुण्यकृदित्यर्थः तैः अक्रान्तः प्रवेशार्हैरित्यर्थः तैर्मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शकोदर्शयतात्सन्नद्ध
शोर्ध्वं तावरुल्लङ्गत्य यः अक्रान्तमेतैः पुरमाक्रमयामास प्रवेशयामासेत्यर्थः अत्रक्रमेण गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थैत्यादि
नोक्तेरित्यस्य कर्मत्वं ५२ तत्रेति वेत्रलतावि शेषः नग ऋषीन् तेत्रासनानि सीनान्वेत्रमयविष्टरोपविष्टानीश्वरान्

प्रमन्मुनीन्द्रधरेश्वरः कृतासन्नपरिग्रहः उपविष्ट इत्यर्थः प्रांजलिः कृतांजलिः सन् इत्युवाच ५३ अद्यमेयेति अतंकि
तोपपन्नमविचारितमेवोपगतं अत्यंतासंचितमित्यर्थः वो युष्माकं दर्शनं अद्य मे घोद्यं वर्षमनभ्राव छित्तया अदृष्टकुसु
मेपस्यनत्रयोः कं फलं च संत्येव प्रतिभाति अतिदुर्लभलाभः संवृत्तमित्यर्थः अत्रमेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेपि श्रितिमो
त्रि अतिदुर्लभलाभः संवृत्त इत्यर्थः अत्रमेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेपि वर्षफलरूपकार्ययोरुत्पत्तिनिबंधनाद्विभाव
नासुदर्शनस्याविशिष्टत्वात्तेन फलालेन महामणाद्रूपकालंकारश्चेत्युभयसंसृष्टिः ५४ कृष्णमिति भवदनुग्रहादस्माकं मोमू
हंसुधमिवमलेभलायायोगुरुत्वाकृतमिव कर्तिरिक्तः आयसमयो विकारं हैमीभूतं आयसत्वं विहाय सुवर्णत्वं प्राप्तमित्यर्थः अमेमे
लौकादिर्वं स्वर्गमाहृतमिव च मन्ये ज्ञानरूपस्यानात्यघमेपरे शुक्लध्यंत इति भावः ५५ अद्येति अद्यप्रभृति इति क्रियारभ्य भूताना
प्राणिनां सुकृतमिव अहमिह गम्यासिम शुभार्थिनां तीर्थभूतोस्मीत्यर्थः भवदागमनादिति शेषः हि यस्माद्यदहिः तद्भिरध्यासितम
धिष्ठितं तु सुष्टमिति यावत् अतीर्थं प्रचसेति यानागमयो तीर्थमभूत् इति तु सुष्टु अजैलो गुरावित्यमरः ५६ अद्येति हे द्विजोत्तमाः आत्मा
नेमाद्धयेनेव कृतेशुद्धं स्वर्गमिवारोहामि केन मूर्द्धि गंगाप्रपातेन च मंदाकिनीसंपातेन वो युष्माकं धौतयोः क्षालितयोः पादयोरंभसा च
गंगाजलवत्पादांभसः पावनत्वमित्यौपम्यं नत्वत्र स्तुतास्तुतयोरिति दीपकालंकारः प्रेयः प्रियतराख्यानं रसइतिलक्षणात्प्रेयोलं
कारइति केचित् ५७ जंगममिति हे मुनयः द्विरूपं जंगमस्थावरात्मना द्विप्रकारमपि मे वपुर्विभक्तोनुग्रहं विभज्य कृतप्रसादं मन्ये
कृतः जंगमो वपुर्वो युष्माकं प्रेष्यभावे केकर्मस्थितमिति शेषः प्राहहेडोनप्रेष्ये पुत्र द्रुविर्तक्येति स्तुतिः नियोज्यकिंकरप्रेष्य
भुजिष्यपरिचारकइत्यमरः स्थावरं च पुष्करणं कितं अप्यमेव हि महानत्युग्रहो यदासज्जनस्य कर्मसु नियोजने मनःद्विनिपादल्पा
तर्क्येतितात्पर्यार्थः ५८ भवदिति व्याप्तादिति नायेतानिव्याप्तादिगौनात्मपि महात्म्यजीत्यर्थः मेममोगानि भवत्संभावनोय
युष्मदनुग्रहजन्या यन्मद्दृते व्याप्नुवते परितो व्यापनप्रभवंतिनपर्याप्नुवंतीत्यर्थः अलमर्थयोगाच्चतुर्थी यथा महत्व
पिमहात्मेयुष्मातिनयाहर्षोविवर्द्धत इत्यर्थः ५९ नेति भास्वतां तेजस्विनां विवस्वतां नवो युष्माकं दर्शनेन केवलं दर्शी
तस्येगुहागतं तमोध्वांतरूपमेव नायात्तं किंतु मे नगीतेश्वंतरात्मगतं रजसोपि रजोगुणात्परमनेनेतरतमोज्ञानरूपमप्य
पात्वंवरजस्तुरजराधातेनैवापास्तमिति भावः प्रसिद्धैर्भास्वद्भिःवासमेवतमोपास्यते ९ मिस्तांतरमपीति व्यतिरेकोक्ति
धृष्यते ६०

का० कु०
३६

कर्तव्यमिति कर्तव्यं कार्यं येन पश्यामि निस्पृहत्वादिति भावः अथाप्यहं(?)घटते चेत् किं नोपपद्यते किं नाम न संभवतीति स
र्वं सुलभमेवेत्यर्थः अथवा किमत्र प्रयोजनांतरं चिंतयेत्याह मन्या(?)वनायैवमहोधनायैव भवता मिह विषये अस्थानं इमं
देशमुद्दिश्येदं प्रमाणमित्यर्थः ६१ तथापीति तथापि भवतां निस्पृहत्वे विकल्पिते(?) अहमस्मीति शेषः तावदिदानीमाज्ञा
३४ इदं कुर्वति आदेशो मम हितानुमहेष्व मदनुग्रहबुध्येति भावः ह्रियस्मात्किंकराः मत्याः प्रभवंतीति प्रभविष्णुषु विष
येषु भुंजनमेतीति हेतुप्रत्ययः विशेषेण नियोगो विनियोगो प्रेषणमेव प्रसादोऽनुग्रहो येषां तेन तथोक्ताः अन्यथा
स्वदस्मते(?)त्यर्थः कन्या अत्रे यां मध्ये येन जने नवः कार्यप्रयोजनं यत्तदिति शेषः तां विदीयत इति भावः महतीहिरण्य
दिकं तु न मेग(?)एवमित्याह वानरवत्सुवर्ण(?)तादिषु अनात्याअनादरः प्रसज्यप्रतिषेधे पि नञ्समासदृश्यते अदेयं
नहि किंचिदस्तीति भावः ६३ इतीति इत्युक्तवाच्ये कस्तुगत्ययः हिमालयोदरीणां गुहाणां मुखेषु विवरेषु वि
व ६४ अथेति अथ तदनु उदाहरणानि कृष्णाप्रसंगाहिमेववत्त्व पालिषु अग्रे नयतीत्यग्रणी समग्रणं ताश्रु
लं सन्नद्धेत्यादिनाकिंपु अग्राग्रामाभ्यां नयने रितिवक्त्व्यान्नत्वं अंगिरसेनामपुत्रिचोदयामासुः प्रतिवक्तुं
प्रेरयामासुः सोंगिरो भूधरेशमुवाच ६५ अथोति इदं एतेवयममीदारा इत्युक्तं सर्वे अतः परमधिकमपि तत्प्रसुवप
नानामितिभावः मनुनागन्तुतयोर्मनः शिवयोर्योगमस्य गमनानत्वादीपकालंकारः ६६ स्थानइति हे हिमव
मा न् त्वां स्थावरात्मानं स्थावरूपिणं विष्णुमाहुः स्थावराणां हिमालय इति गीतावचनात् तस्यानयुक्तं प्रकोर्प्यव
व्ययमेतत् युक्तेर्यं संप्रत्स्थानमित्यमरः कुतः तथा हि तेतव कुक्षिः स्थावराणां जंगमस्थावराणां भूतानां प्रविप्यादी
नांऽधानारंभाधारत्वं गतः तथमपि सोः कुक्षिरेवं भूत इति भावः ६७ गामिति नागः शेषो हि मृणालमृदुभिः
सकोमलैः फणैः गां भुवं कथमधास्यत् धारयेत् तेष्वा रसातलमूलात् पातालपर्यंतं विकल्पादसमासः नालेविथ्यपाश्रेत्या
देन

राम ३६
३५

विलंबेथा यदि त्वद्ध्वलं वनादेव भुजंगराजोपि भुवं बिभर्तीत्यर्थः अत्र क्रियातिपत्त्याभावाल्लङ् प्रयोगश्चिंत्यः ६८ ॥
अछिन्नेति अछिन्नाः अवछिन्नाः अमलाः सन्तानाः प्रबंधकाः अनाहताश्च यासां तास्तथोक्ताः समुद्रोर्मिनिवारिताः पारगम
नादेनः प्रवेशाश्चेतिभावः तेन वक्रीभूय सरित अगंगादयः पुरस्तात्य विजलातु लोकान्धुनेति पाचयेति लोकपावनाः
खलु पुण्यश्लोकाइतिभावः केवलप्रकृतविषयातुल्ययोगितालंकारः ६९ यस्येति गंगाभागीरथी प्रभवत्यस्मादिति प्रभवेन
कारणेन परमेस्थानेति छतीति परमेष्ठिनो विष्णोः परमे स्थइति निः प्रत्ययः ङिश्च्रातत्पुरुषे कृतिवकुलमित्यलुक् परमे
बर्हिदिव्यश्रीभ्यः स्थाइति मतं पादेनचरणेन यच्चैव श्लाघ्यते प्रसस्यतेतथैव द्वितीयेन प्रभवेनोपि रसोत्तमशिरसा
तया श्लाघ्यते हरिचरणं वतीर्थस्यापि तीर्थभूतस्त्वमित्यर्थः ७० तिर्यग्गतेति तिर्यगूर्ध्वमधश्च व्यापकः सर्व
व्यापीत्यर्थः महिमा महत्वं हरेः विष्णोस्त्रिभुवि क्रमेषु उदयतस्यसतः त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्कदाचिदेव न तु सर्वदेत्य
र्थः तवतु सर्वव्यापको महिमा स्वाभाविकोस्तीत्यतिशय इत्यर्थः ७१ जगेति यज्ञभागभुजो यज्ञोसभाज इंद्रादीनां
मध्येपदमानस्यपुण्यानिहितवतालयाउच्चैस्तनतो हरएवस्य विकारो हिरिण्मयं ठोडि मयादिना निपातनात्साधुः सु
मेरोः शिखरं स्वर्गं गाधायं यद्धन्यते स्वर्गं गाधान्यत्याः चोच्चैस्त्यमरः वितथीकृतं व्यर्थीकृतं तस्य यज्ञभागाभावा
दितिभावः अस्यतु तत्सद्भावेप्रमाणं हिमवते हसीतिश्रुतं ७२ काठिन्यमिति भवतासर्वं काठिन्यमनम्र
त्वमित्यर्थ स्थावरोद्रिरकाये शिलामयइत्यमरः अर्पितं न्यस्तं अर्हतोसतां आराधनं पूजासाधनं तेईदेवपुरस्तु
जेगम मित्यर्थः भक्तिनम्रं काठिन्यं लेशोप्यतनास्ति अन्यत्र ज्ञानमक्तेसंभवादित्यर्थः तथा चालाधारण्य
धन्यते ७३ तदिति तत्तस्मात्वोस्माकं मागमनस्य कार्यं प्रयोजनं शृणु तत्कार्यं च त्वय्येव न तु स्माकमित्य

वधारणार्थः ॥ यत्तु श्रेयसामुपदेशात्कार्येशभागिनः स्वमेवात्र फलभाग्वयमुपदेष्टार इत्यर्थः ७४ कार्यमेवाह
अणिमेत्यादिना स्वेदर्भेणायः शंभुरणिमादिगुणोपेतेऽणिमादिभिरष्टभिर्गुणैर्गीयमानेऽर्पयेत्रेष्टे स्वर्थ
वाचकमित्यर्थः अतएवास्य हेगुणघोतरयेन तत्र योक्तं गुहषोंतरस्यानभिधायकं तस्यात्रैकगुणमयत्वादित्य
र्थः ॥ उषैः सर्वान्तर्ईश्वर इति शब्दं नित्यपदेश्वरशब्दमित्यर्थः सार्द्रचंद्र मर्कचंद्र युक्तं विभक्तिश्चंद्रचंद्रचविभक्तीत्य
र्थः ७५ कल्पितेति येन शंभुनास्वाल्पितेऽध्वति संग्रहादिव्यगुणसंपादितेऽन्योन्यसामर्थ्यं परस्परसहका
रत्वं ये सेलव्योक्तैः स्वस्वरूपसामर्थ्ये तत्रन्याधेयामिति पृथिव्यादिभिरष्टभिः करणैः अष्टमूर्त्तिरित्यर्थः
इदं विश्वं धुरं वहंतीति धुर्ये रथ्ये धुरोवहकाविति यत्प्रत्ययः अधनियानं रथ इवाध्रियते ७६ योगिन इति
योगिनोऽध्यात्मवेदिनः देहाभ्यंतरवर्त्तिने शरीरोन्तरं अतरं सर्वभूतानामर्थात् परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः
तत्रैव लीशरीरस्यारित्यमरः येशंभुं विचिन्वंति मृगयंते मार्गीविलोविधीता वस्य शंभोपदस्थानमविघ्ना
मात्मैव देहैः मर्यमत्रं तं नत्र पात्र भक्तमाहुः ७७ स इति विश्वस्य जगतः कर्मणां साक्षीदृष्टासाक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामि
ति निप्रत्ययः सः पूर्वोक्तः शंभुरस्मत्संगमिनेऽस्मासु मुनिवेषितेः वदेवीके से दुहितरं साक्षाद्भुक्तेऽस्मन्मु
खेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ७८ तमिति तं शंभुं जारत्यावाचार्थ्यममिधेयमिव स्वस्तनयां दुहितां युक्तं संघात
यितुं अर्हसि अत्र वागर्थयोरुपमानत्वसामर्थ्यादिव्ययोनित्ययोगोविवक्षितः इत्युक्तं वागर्थाविव संपृक्तौ
वित्यत्र तथाहि सज्जनेषु प्रतिपादितादत्ता कन्यापि पितुरशोच्या ७९ गुरुणेतरमध्याह यावंतीति स्थावराणि च
चराणि चैतानि यावंति भूतानि संति तैस्तावंतीति शेषः तानि सर्वाणीत्यर्थः एनां ते दुहितरं मातरं कल्पयंतु॥
हीयस्मादीशा जगतः पितावो पितृदारेषु मम भर्तृभावो न्याय्य इति भावः ८० गलम्येति किंच विबुधा देवीः शि

।नीकंठाय शिवाय अलम्प्रदत्तेन तरंनीलकंठप्रणामानन्तरं अस्याचरणे चूडामणिमरीचिभिः रंजयतु ईश्वरपरिग्रहाद्दवि
लदेववंद्या भवालित्यर्थः ८१ उमेति उमावधूर्भवादाताद्दमयेयाचितारः अर्थकारः शंभुर्वरो वधूरूपविधिः रूपवता
मर्थीलक्षलत्वोऽलंतये उद्युयमलं नमः स्वस्तीत्यादिनाचतुर्थी ८२ अर्थानुरिति स्वयमनहोतानभवमीत्यत्तोऽनुः
किंतु लज्यमानस्य सर्वैः स्तुत्यस्य वंद्यस्य जगद्वंद्यस्य स्वयमर्थ्यनवदेनद्दत्तमन्यवंदिनो विश्वगुरोर्देवस्य सुतासंबंध
विधिनायोवनसंबंधाचरणेन गृहस्थ भवयोनान्वक्षातिन वंधनेनस्यापितंस्तुत्यो वंद्यश्चेत्यहोनेभाग्यमवनेत्यर्थः ८३
एवमिति देवर्षौ अंगिरसि एवंवादिनि सति पार्वती पितुः पार्श्वे अधोमुखी सती लज्जये ति शेषः नद्दनुभावस्थाद
धोमुखस्येति लीलाकमलपत्राणि गणयामास संचख्यौ लज्जावशात्कमलदलपत्रव्याजेन हर्षंनुगोपेत्यर्थः
अनेनाधहित्याख्यसंचारिभावउक्तः तदुक्तं अवहित्थं तुलज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनमिति ८४ शैलइति शैलो
हिमवान् संपूर्णकामोपि दातुं कृतनिश्चयोपीत्यर्थः मेनामुखमुदैक्षत आलुचितोत्तरजिज्ञासयेतिभावः तथाहि
प्रायेण कुटुंबिनो गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु विषयेषु गृहलक्ष्मी वनेत्रं कार्यज्ञानकरणे येषां तेन थोक्ताः
कालत्रयप्रधानवृत्तयइत्यर्थः ८५ मेनाइति मेनापि पत्युः हिमालयस्य तत्सर्वमभीप्सितं कार्यमेतत्अंगीचकार
तथाहि पतिव्रताः पत्यौ व्रतं यासां ताः भर्तुरिष्टे अभीप्सिते विषये अव्यभिचारो यासां ताः अव्यभिचारिणो भवंति भर्तृचित्तानुवि
धायिन्यः भवंतीति भावः ८६ इदमिति सहमवाचत्सामेत्ते मुनिवाक्यावसाने अत्रमुद्दवाक्ये मुनीश्वर श्लोके तस्याः
एंद्रानमेवव्याख्यत्यायाद निवेतमुत्तरमितिदुआचिन्ते न विमर्शस्य मंगलंयथा भवति तथाऽलंकृतामेगलोहराता
सुतोआददेहलाभ्योजग्राह ८७ एहीति हेवत्सपुत्रे एहि आगच्छ त्वं विश्वात्मने शिवाय भिक्षापरिकल्पितासि अस्त्
वादिति विवर्यं नेसर्व भिक्षानपाल्विनः इतिवचनादितिभावः अर्थिनः याचितारो मुनयः आपापाणग्रहमेधिनो गृह
स्थस्य प्राप्तं फलेभ्यातं इह परत्र च नारकत्वात् पात्रे कन्यादानेगृहस्थस्य फलमित्यर्थः ८८ एतावदिति महीधरानया
मेतावत् उक्त्वा सुतां कन्यां वचसीनाह किमिति इति तां त्रिलोचनवधूः संश्लिष्य कपोलीसर्वीनमतीति त्रिलोचनवधूरिति सिद्ध

पदभिधानेनादरानां विश्रतिपदानमितिसूचयति ८९ ईप्सितेति ते मुनयः ईप्सितार्थक्रियायाः इष्टार्थकरणे नोदारं महत् उ
दारोदात्तमहतोरित्यमरः गिरेर्वचोभिनंद्य साध्विति संस्तुत्याम्बिकां अंबां पच्यत इति पाकः फलं पुरः पाकाभिः पुरस्कृत्य फलाशीर्भि
रेधयामासुर्वर्द्धयामासुः ९० तामिति प्रणामादरेण स्रस्तजाम्बूनदावतंसके कनककुंडले यस्यास्तां लज्जमानां तामंबिकामरु
न्धतीमंकमारोपयामास रोहयामास रुहः पोन्यतरस्यामिति पकारः ९१ तदिति दुहितृस्नेहेन विक्लवां वियोगदुःखेन इति भीतां अत्र तत्
चाश्रुमुखीं अश्रुमुखे यस्यास्तामश्रुमुखीं तस्याः अंबिकायाः मातरं तन्मातरं मेनां च अन्यस्या सोऽन्यपूर्वः सर्वनाम्नो वृत्ति
मात्रे पुंवद्भावः स्त्रीपुंवद्भावः इति पुंवद्भावः स न भवतीत्यनन्यपूर्वस्तस्यानन्यपूर्वस्य अपत्यदुःखमकुर्वतो वरस्य शंभोर्गुणैरौ
त्सुक्यवत्वादिभिर्विशोकां निर्दुःखामकरोत् ९२ वैवाहिकीमिति चीरपरिग्रहाः वल्कलमात्रवस्त्रधारिणस्तपस्विनः तत्क्षणं तस्मि
न्नेव हरबंधुना हिमवता वैवाहिकीं विवाहयोग्यां तिथिं पृष्टास्ते मुनयः त्रयाणामह्नां समाहारस्त्र्यहः तद्धितार्थेत्यादिना समासः
राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् द्विगुकेत्यत्र पुंस्त्वादेकवचनं रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंल्लिंगता तस्मात्त्र्यहादूर्ध्वमुपरि आख्याय चतु
र्थेहनि विवाह इत्युक्त्वा चेरुः प्रचलिताः ९३ त इति हे मुनयः हिमालयमामंत्र्य साधु यामीत्यापृच्छ्य पुनः शूलिने संकेतस्थल
स्थितं प्राप्य सिद्धं निष्पन्नमर्थं प्रयोजनं तस्मै निवेद्य ज्ञापयित्वा तस्माच्छूलिनो विसृष्टा विसर्जिताः खमाकाशं
प्रति उद्ययुः उत्पेतुः अत्र संक्षिप्तार्थाभिधानात् संक्षेपो नाम गुण उक्तः तदुक्तं संक्षिप्तार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तित इति ९४
भगवांस्तु अहमात्रविलंबमपि सोढुं नाशकदौत्सुक्यादित्याह पशुपतिरिति उत्कं मनो यस्येत्युत्कः उत्क उन्मना इति निपातनात्
अद्रिसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि त्रीण्यहानि कृच्छ्राद्दुःखादगमयत् अयापयत् कविराह अमी भ
वा औत्सुक्यादयः संचारिणः अवशं इंद्रियपरतंत्रं परं इतरं कं जनं न विप्रकुर्युः यद्यस्माद्विभुं समर्थं जितेंद्रियमपि तमेवंविधं त
थाहरमपि स्पृशन्ति विप्रकुर्वन्तीत्यर्थः अत्र विभुकारसमर्थनाद्धानां दर्थादिति रजनविकारः कैमुत्यादयतीत्यर्थाप
त्यलंकारः तथा च सूत्रं दंडापूपिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिरिति अर्थान्तरन्यास इति कश्चिदुपेक्षणीयः युक्तिस्तु विस्तरभ
यान्नोच्यते पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥ इति श्रीकुमारसंभवटीकायां संजीवनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः श्री परस्परोपासक

३८

मयोरभूदेकतरेः फलश्री भकन्यका अथ कन्यकायाः २ अथेति अथ अथानंतरं
भावभाजोके चित् यास्य कलयेत्पुमांसो मयोरभूदेकतरेः फलश्री भकन्यका अथ कन्यकायाः । अथेति अथ अथानंतरं
हिमवतो ओषधी नाम धियस्य चंड स्वच्छ ज्योत्स्ना शुक्लपक्षे इत्यर्थः शुभकर्मस्य प्राप्त्यर्थं मासगपत्नप्राशानू यात्रियोच यामित्रेल ग्रामस्य मेस्या
नेत स्यगुणाः शुद्धिः साच ग्रहण हितं येनतात्विता यामत्या यद्यपि जामित्र शुद्धिले ग्रधर्मः तस्या पितृधारा नियेरपितपा व्यवदे
सेन देवः समेत बधु प्रक्तवंधुः सस्तुता याः दुहितुः विवाह दीक्षा विवाह संस्कारः सेव विधिः कर्तव्यं अनंतिष्टवान् ॥ १
विवाह कौतिरिति तंतान कंर्मदारक्तुस्तुमेः अकीर्णाम हयचा राजवीथयो यस्मिन्त यो कंचीनां भुकेः यत्रवस्त्रैः काल्पिताः
रेखिताः केतुमालाः ध्वजयेक यो यस्मात्तत्र योकं कंच ननोरणानां भासाप्रभयो ज्वलं देदीप्यमानं नगरं स्यानोतरे मेरोरन्यत्र स्थि
नः स्वर्गस्य वभासे अत्रो त्येत्तालंकारः २ एकेति पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः भ्रातृपुत्रो स्वसृदुहितृभ्यामित्येकशेषः पुत्रोपु
त्रश्च दुहितात्येत्यमरः ते षां पंक्तौ पुत्रपंक्तौ पुत्रसंघे सत्यामपि उमा एकै व चिरेण दृष्टेव चिरानत्वलव्धेव मत्या स्पिनाम्स्त्वा
पुनर्जीवित्वियउवोढ पाणिग्रहणे आसन्नविवाहेति भर्तृगृहं गमिष्यतीति भावः पित्रोर्मातापित्रोः विना मात्रेत्येकशेषः
विशेषेणात्वासितेयाला भूतावभूव पुमपत्याद्यधिकं प्रेमास्य इमभूदित्यर्थः ४ अंकादिति सापार्वती उदीरनाशीः प्र
युक्ताशीर्वादसती अंकादंकं पुत्संगादंकं पुत्संगेय यौ मेऽतात्मंऽनानोतर मन्वभुक्तत्दा सर्वेबांधवाः प्रत्येकमेवताम्कं
मारोप्य मंऽनेमायदान्नित्यर्थः न स्त्रस्नेह नि बंधमेवेत्याह संबंधिभिः सुपुत्रादिभिर्भिन्नोविभक्तोपिगिरेः कुलस्य वं
सस्य स्नेह स्नेदेकयत नेसेवेक मायतनं स्थानेन तत्र गामाधिकं हिसंतीत्यर्थः ५ मैत्रइति अथ मैत्रे मित्र देवत्ये मुहू
तेऽत्य मुहूर्ते तस्य मुहूर्तेऽइत्यर्थः शेइः सार्पः तस्यामेवः योत्रो वासवश्च वेति वृहस्पति स्मरणात् उत्तरफा
ल्गुनीषु उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रे फाल्गुनीशोऽपदानोचनक्षत्रे इत्येकस्मिन्नपि बहुवचनं शशिलांतेनेनंचेऽण
सहयोगं गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शरीरे बंधुरि त्रयः प्रतिकर्मप्रसाधने चक्रुः कदलो यापतिपुत्रवत्या
जीवद्भर्तृकाज्जीवद्भर्तृकाः स्त्रियश्चेत्यर्थः ६ प्रतिकर्मप्रकारमेव प्रपंचयति सेति सा गौरी सिद्धार्थनिवेशवद्भिश्च

३८

नसर्षपवद्भिः दूर्वाप्रवालैः दूर्वाङ्कुरैः प्रतिभिन्नशोभं विशेषितशोभं उन्नाभि निष्क्रान्तनाभिः कौशेयं वस्त्रविशेषो यस्मिंस्तत्
थोक्तं कौशेयं कृमिकोशोत्थमित्यमरः उपात्तबाणं गृहीतशरः क्षत्रियया ग्राह्य इति मनुस्मरणात् अभ्यंगनेपथ्यं अभ्यंगमेवमलंचका
र अलंकरमप्यलंचकारेत्यर्थः ७ बभाविति बाला नवे दीक्षाविधौ विवाहकृत्ये यः सायकस्तेन संपर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्ण
पक्षात्यये शुक्लपक्ष इत्यर्थः भानोः करेण किरणेन संधुक्ष्यमाणा उपचीयमाना सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नै
शं क्षपयन्तीत्यादिवचनात् शशांकलेखेव बभौ ८ तामिति लोध्रकल्केन लोध्रचूर्णेन हृतमपगतं तैलं यस्याः सोद्वर्तनामित्यर्थः
आश्यानमीषत् शुष्कं कालेयं कालेयकं तैलेन कृतोऽङ्गरागो यस्यास्तामित्यर्थः अथ कालेयकं कालानुसार्यं चे
त्यमरः अभिषेकयोग्यं वासो वस्त्रं यस्याः सा स्नानसाटीमाच्छादयन्तीं पार्वतीमार्थ्यः चतुष्कं चतुःस्तंभगृहं तदभिमुखीं निन्युः स्त्रियो
न गृहं निन्युरित्यर्थः ९ विन्यस्तेति विन्यस्ता वैदूर्यशिला तलं मरकतमणिशिलापट्टो यस्मिन् तस्मिन् विद्धानां मुक्ताफ
लानां पंक्तिभिः रचनात् चित्रितं तस्मिन् आस्मिन् चतुष्के तूर्यनादवर्जितानां नमितानामष्टापदकुंभानां कनक
कलशानां तोयैः स्नानं मंगलवाद्ययुक्तं यथा स्यात्तथा स्नापयांबभूवुः अष्टापदस्तु लोके यु पदस्यानमस्त्वस्याष्टापदेऽस्त्वनः
संज्ञायामित्याकारः अष्टापदस्य कनकमिति विश्वः १० सेति मंगलस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मला उद्गमनी
यवस्त्रं धौतवस्त्रं धौतमुद्गमनीयं स्यादिति हलायुधः तस्याः उद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगमित्यमरः लोके युगग्र
हणे तु मापिकाभिप्रायं अतएवाग्रहीरस्वामी युगं प्रायशो युग्मं गृहीतवस्त्रमुद्गमनीयवस्त्रं पित्येतदेवोदाहृतवान् ॥
गृहीतवती आच्छादयेतीत्यर्थः सा पार्वती नियतो निश्चयेन पर्जन्यस्य जलेन अभिषेको यस्याः सा तथोक्ता प्रफुल्लती
मि प्रफुल्लकाशां काशकुसुमं यस्याः सा प्रफुल्लकाशा विकाशितकाशपुष्पा वसुधेव रेजे ११ तस्मादिति तस्मात्प्र
देशात् स्नानदेशात् वितानवंतं सउल्लोचयुक्तं अस्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः मणिस्तंभचतुष्टयेन युक्तं चतुष्कगृहमु
कमित्यर्थः क्लृप्तमास्मिन्नासनं यस्मिन् तत् कौतुकवेदिं मंगलवेदिकायाः मध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य दोर्भ्यां लिंगानि

न्येनीतात्प्रसाधनार्थमित्यर्थः १२ नामिमिति नार्य्यः प्रसाधिकासां तन्वीयार्थनीतत्रवेदमध्ये प्रास्तुवीनिवेस्योयविस्यापुरोनिषस्माः अ
त्रेस्थिताः प्रसाध्यतेनेनेति प्रसाधं तस्मिन् अलंकारसाधनवेगेसत्निहितोपमिकरवर्तिनिहतेसति भूनार्थ्योसन्यत्तयास्याभाविकीनिया
वत् तयाशोभयातमरणीयकेनाङ्घ्रियमाणान्यास्फ्यमाणानि नेत्राग्रेणायासांतानस्याक्ताः तर्णंव्यत्तेवनस्यभाव सुंदर्याः किम
स्याः प्रसाधनेनेतिनत्कीनस्तुरित्यर्थः धम्मेति काचित्प्रसाधिकाधरयोरक्तलाकरणेनप्राईभावं प्राईत्वंत्याजितयंचादिया तान्
कर्मिकात्वाजेरयेनादरधानेकर्मश्लोकः अंतः उत्सुमेअंतन्यस्तोत्सुमे तस्याइमेनदोयकेशांतेके शाधाराहूवावनायांडुना
मधूकदाम्या मधूकमालया मधुकेतुगुडपुष्पमधुद्रुममित्यमरः उदारवेधुरम्यवंधंयस्यातत्यायर्थास्तिवन्ववंधमधुम
तीशेषधीरितिमधूकानिवधृनितीतिग्रथवचनादित्यर्थः १४ विन्यस्तेति अपास्याः गौर्य्याः अंगगात्रे विन्यस्तेरचितेअगु
रुणागुरुयस्यातत् गोरोचनायाः पत्रैः पत्ररचनाभिविभिन्नं विशेषितं चक्रं स्तनयो भ्रतागोरीचक्रवाकेरोकितं सैकतयस्या
स्तिस्रोगंगायाः कांतिंशोभामतीत्याक्रम्यतस्थौ अत्रगोरोचनाचक्रवाकयोः पीततेनसाम्यं तिस्रोतसोधावल्यात्मनिह्नलात्र
स्वपदेनोपाते १५ लग्नेति अलिकेर्भ्रविनैः अलिकंत्वया नभूषिनाविन्यमरः अलकैरुपलक्षिताललस्यागौर्य्याः आन
नश्रीर्लग्नद्विरेफंपत्नं सुमेघलेखंमेघसकलयुक्तं शशिनोबिंबपरिभूयप्राप्तस्यकपाशसंगेसाहस्यवाक्याथाववस
चं तिरभिचिलेद प्रसक्रयोः पद्मेंदूयोपरिभूतलादन्यत्रवाप्रसंमादित्यर्थः अत्रद्विरीक्री वाक्यार्थत्वत्वसाहस्यकपास्तेदप्र
तिरुत्वेनोपन्यासात्कार्व्यलिंगमलंकारः नलतेगंलत्कं १६ कर्णेति तस्याः गौर्य्याः कर्णेकर्णापितोयवप्ररोहोयवांकुरो
लोध्रस्यकषायेणविलेपनत्स्तेउदर्शिनइत्यर्थः — योरसभेदस्याद्गुणगोविलेपनेइतिविश्वः गोरोचनायास्तेपेण
विन्यासेननितांतंगोरेत्यतात्हत्सेः गौरः स्वितेरुणोपीतइतिविश्वः कपोलेपरभागस्यवर्णोत्कर्षस्यलाभात्प्रव्दृद्वष्टिवबंध

कुमा०टी
८०

आचकर्षेत्यर्थः रोचनारुणे गंडस्थले पांडुरो यवांकुरो विजातीयवर्णसन्निधानाल्लब्धवर्णोत्कर्षश्चक्षुराकर्षीवभ
वेत्यर्थः १७ रेखेति विभक्तानागात्राः सुश्लिष्टावयवा यास्तस्या रेखयारेखाकारेण मध्यगताः कांतिरेखा
विभक्तः स्फुरत्स्निग्धः किंचिद्दीर्घनमध्यच्छिद्रेन सिक्थकेन विमृष्टो निर्मितो रागो यस्य स तथोक्तः
निर्णिक्तः शोधितं रक्तं मध्यच्छिद्रसिक्थकमित्यमरः आसन्नं लावण्यफलं सौंदर्यप्रयोजनं प्रियमुख
संबंधरूपं यस्य स तथोक्तः अधरोष्ठः स्फुरितैर्भोवेल्लितैर्मनोज्ञैर्भिर्भिः स्पंदैः कामप्यनिर्वाच्यमभि
ख्यां शोभामपुष्यत्पुपोष आभिख्यानमशोभयोरित्यमरः आतश्चोपसर्ग इति स्त्रियामङ्प्रत्ययः १८ पत्युरिति सव्याकं
याचरणेनोरंजयित्वा लालासारसमुत्कंठा आलक्तकाशीरिति करोति निजसमानकटित्व अनेन चरणेन रंजनेन द्वयोरविषमा
द्यैरगाविन्युक्तापि प्रेम्णा चित्याताडनविधायेक नरप्रणाम ईदृश्यायुः पत्युस्तीव्रस्यास्त्रिशिरश्चंद्रकलास्य शतानुश्रयेति
परहासमुद्वेंद्भूताशीः अयुक्ताशीर्वा दासा पार्वती तां शशिकलामाल्येन माल्यानिर्वचनं यथा तथा जघान ताडयामास निर
र्वचनमित्यनेन विहतास्य अंशमानुभावउक्तः तदुक्तं प्राप्तकालूनय दुर्दशाकुर्यामाज्ञा विहते हि न ददितिं १९ ॥
तस्या इति अशोषिकाभिरलंकर्त्रीभिः सुजाते नवे उत्पलपत्रे दर्वकानेरम्येतस्यानयने निरीक्ष्य कालांजनमंजनवि
शेषः चक्षुषोः कांतिविशेषबुद्ध्या कांति विशेषदर्शितत्वात् सामान्य तिसहायांडवर्णो लोतिभावः २० सेति श्रीयमाना
भरणाभ्यं गेषु प्रतिमुच्यमानाभरणासा गौरी सेभववद्भिरहन्यमाने कुसुमैर्लतेव तस्या उद्यद्भिर्दयद्भि ज्योतिर्भिरुडु
भिस्त्रियामाराति रिव तस्यालीयमाने रापश्चद्भिविहगैर्हंसादिभिः सरिदिव चकाशे अत्र लतादि कुसुमादीनां सहजसं
वेधिनोमुच्यमानेत्वेनोपादानमिदं आदर्शबिंबे दर्पणमंडलस्तिमिता याताक्षी आदर्शविन्यस्तलायतलोचनावती आलो

राम
८०

वधूहरो यथो न हरः साक्षात् लरितान्वयश्चाथ भूव तथा हि स्त्रीणां वेशो नेपथ्यं प्रियस्य भर्तुरालोकः दर्शनं फलं यस्य स तथोक्तं हि
श्रत्यथा स्यथा स्यचेद्काश्यादिति भावः अनेन कालक्षेपेण लालसत्वमौत्सुक्यमिति स्पष्टं सूचितं २२ अथेति उमेति चतुर्भिः
यत्र साधना नंतरं माता मेना मांगल्यं मंगलार्थं हरितालं पीतवर्णं विशेषकं वा उद्गुली भ्यां तर्जनी मध्यमाभ्यां मादाय कर्णयो
रवसक्ते अमले दंतपत्रे यस्य तत्तथोक्तमस्याः पार्वत्याः इदं तदीयं मुखं मुन्नमय्य २३ उमेति उमास्तनोद्भेदमारभ्येत्यर्थः॥
प्रवृद्धो वृद्धिंगतः प्रागेवोत्पन्न इति भावः ये मनोरथो वांछा लिप्समानो रथ इत्यमरः अथमे मनोरथांतरा न्मागथ मेव प्रथ
मो मनोरथ इत्यर्थः बभूव इहितु समेयु मनोरथं भूतमेव तद्विषये तन्नोपचारः विवाहदीक्षायां विवाहकृत्ये यक्षिलेकतं
कण्ठे चिन्तमेकं चकार आनंदवाष्पोपधंतेति शेषः विवाहनिर्मित भावि लाद्न्ये पा मयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः २४ बबंधेति
तथा तस्याः पार्वत्याः अस्रैरानंदवाष्पैराकुले दृष्टिर्मेना अनत्वबुध्या नोतरे कल्पितसन्निवेशो यस्य तत् स्वस्थानादन्यत्र
स्थापितमित्यर्थः अतएव धात्र्या उपमातुरंगुलीभिः प्रतिसार्य माणं स्वस्थाने प्राप्यमाणमूर्णामयं मेषलोमादिलोम निर्मितं
ऊर्णामेषादिलोमस्यादित्यर्थः कौतुकहस्तसूत्रं च कौतुकं मंगले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः बबंध एवोक्ति
लौकक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः २५ क्षीरोदेति नवं क्षौमं विभ्रती आच्छादयतीति नवं क्षौमं निवासिनी वसना दना
तास्मिनिः नथालवं दर्पणमादधाना विभ्रती सा गौरी फेनपुंजान्क्षीरसमुद्रं यस्य सक्षीरोदः क्षीरसिंधुरुदकस्यो दःस
तायामित्युदादेशः तस्य वेलातीरभूमिरिव वेलाकाले च जलधेस्तीरनीरविकारयोरिति विश्वः पद्यगतं च शरणं च
मी शरच्छ्रिया मा शरच्छ्रीरिव भूयो भूयि पूर्णचंद्रो २६ तामिति कारयितव्ये शुद्धा कारयित्रीकमो पदेशो
शालेत्यर्थः तां मेना प्रतिष्ठत्यस्यां मिति प्रतिष्ठा आनयोपसर्गाद् इति स्त्रियामङ् कुलप्रतिष्ठां कुलालेख्यतां तां गौरी
प्रतिमाः कुलदेवताभ्यः प्रणमय्य वल्यपि लध्य सर्वादिति णेरपादेयाः सती नां पतिव्रतानां पादग्रहणं प्रमाणं

कु०सं०
४१

क्रमेण कारयन् कारयामास हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्तुः कर्मत्वं अन्यत्र कर्मणि कर्मफलासु निपुणीत्यादिना चतुर्थी
२७ अवेष्टितमिति नवा मलकाङ्गनाऽमात्रामित्यतीमि अवेष्टितमसंयतं यत्तुः प्रेमलभस्वीलुच्यते स्मलट्स्मइति
५६ ······ नार्थे लट् तस्य हरस्य अर्द्धशरीरस्य अर्द्धं शरीरं अर्द्धं नेतु लब्धमित्यस्याम तदन्नजनीति अर्द्धशरीरभाजा तया पार्व
त्या बन्धुजनाशिषो पश्चात्कृता अधरीकृता ततोऽप्यधिकफललाभादिति भावः २८ इत्येति कृती कुशलः सभायां साधुः
सभ्यः सभाया य इति यत्प्रत्ययः अद्रीहिमवान् इद्धा विभक्त्योत्तरत्वा हेरव ये यो रनुरूपं पया तथा तस्या गोत्र्याः कृत्यक
र्तव्यं अशेषविलाप अशेषेति शेषं कृत्यमात्मा पात्यत्यर्थः अशेषपशान्त तकुरोतीति ल्पे तात्यत्का प्रत्ययः सुहृदास्थितः
२९ तावदिति तावद्यावत् गौरी प्रसाधनं तावत्कालमेवेत्यर्थः कुबेरस्य शैले कैलाशे तदेव तद्रूपं तत्सर्वं तत्र स्थितस्या गिरि
जस्तोऽपि तस्याः अनुरूपं प्रसाधनमलंकारसामग्री आहृताभिः सादराभिः कर्तरि क्तः मातृभिः शालीनत्वभिः पुरस्ता
साधनस्य कर्तरि लट् भवत्सु पुरस्तादग्रे न्यस्तं ३० तदिति ईश्वरे रागशिवेन सा मंगलमेव नश्रीः प्रसाधनं सेवनस्य गो
खोन्नालमात्रपादरा लेव लेशस्य शेषस्यैव तनुष्वदेहत्यवधारणार्थः केवलमवधारणइति शाश्वतः किन्तु तस्य
विभो ईश्वरस्य स्वरूपं वेषः स्वाभाविकोऽभस्मकपालादिवेष एव परिणेतुर्लोके उद्वोढुरिष्टं अपेक्षितं भावान्तरं तत्कान्तरं
प्रपेदे अंगरागादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ३१ भावान्तरप्राप्तिमेवाह वपुरिति भस्मैव सितांगरागोऽभूत् कपालमेवा
मलं शेखरं शिरोभूषणं तस्य श्रीर्बभूव गजाजिनमेव वहोंत भागोमूर्चलदेशे गोरोचनाङ्कीकोहंसादिचिह्नं यस्य तत्तथोक्तं
दुकूलमासीद्दुकूलत्वं बभूव भस्मादिकमेव अंगरागादिकमेवांगरागादिकं प्राप्तमित्यर्थः ३२ शंखांतरेति शंखांतरे
ललाटस्थितमध्ये द्योतनशीलं तद्यथोक्तं नासिका दणः कनीनिके त्यमरः यद्विलोचनं तद्विलोचनमेव हरितालमयात्वर्ण
द्युक्तविशेषकस्य तिलकक्रियायाः सन्निधरे वसान्निध्यं तदेव पक्षः साध्यं प्रकः पार्श्वगतस्साध्यतया पचलमतिपि

वि

तय
४१

तियादयः तस्मिन्स्तन्निध्यपत्तेज्ञातं अविदुमित्यर्थः ३३ यथेति यथाप्रदेशं प्रदेशान्तःकोशादीननतिक्रम्यआरभ्यणां
तत्वेकं करणग्राभरणविशेषवलुकरिष्यतां संपादयिष्यतां भुजगोत्तराणां शरीरमात्रं शरीरमेव विरूक्षितिं कृत्वानंतरं प्रवेदेक
णरत्वसोभानपैवतस्थुः तासांतच्चेवोपादेयत्वादितित्यर्थः ३४ दिवेति दिवादिने पिनिरूप्रतउनीली मरीचिभासः किर
णकांतयोयस्य तेन वाल्यादल्पत्वान्नतुत्वादनाविरूतत्वाद्धेनेन अग्रहस्य मानकलंके नेत्यर्थः चंद्रेणनित्यं प्रतिभिन्नमो
लेः ललनमौलेहरस्य चूडामणेग्रिहरणेवीकारः किंकिमर्थं चंद्रचूडामणेर्देवस्य किमन्येश्चूडामणिभिरित्यर्थः ३५ इतीति
इतीदं प्रभावान्मर्त्यानां यविक्रस्यनेयष्यस्यविधेर्देवसन्निधानस्यविधानानिर्मीता अतएवाद्भुतानामेकप्रभवोमुख्य
निधिः सदेवः आसन्नगणेन पार्श्वस्थगणेनोपनीतेरवडेनिषक्तसनिभे लेकांतविंबमात्मानं ददर्श ३६ सइति सदेवोनंदि
भुजावलंबीनंदिकेश्वरभुजावलंबी सन् शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मणा प्रेतरिदेहादितेउरुविशालेरुर्यस्य तन्नयोक्तं शार्दूल
द्वीपिनोव्याघ्र इत्यमरः तस्मिन्देवेभन्नप्रासेक्लिष्टंसेकोपितेवत्रुत्क्रमणमेयस्यतं गोपतिं वृषभं केलाशमिवाहसप्रतस्थेनिर्ययो ३७ तमिति तं देवं अनुव्रजंत्यो अनुगच्छंत्यः स्ववाहनानां वाहनालोलकगदभीतीनां प्रेमेणवलावनेलाश्वलकुंडलामा
नरः अग्रमात्रकाः प्रभामंडलान्येव रेणवस्तेरगौरेरक्षणे गोरैरकलिसितेपीतइतियादवः मुखैरंतरिक्षं पद्माकरमिववक्तुः २८
तासामिति कल्पकप्रभाणां तासां मातॄणां पश्चात्कपालाभरणाकालीमहावलाकावती श्रीद्यादित्यादिभिः दूरं यथास्यात्
व्यापुरोऽग्रेलिन्नाग्रसारिणाः सन्नद्धाः विधुतोयस्यां सातथोक्ताश्वीलपयोदराजीः कालीमेघपंक्तिरिव चकाशे ३८
ततइति ततोनंतरं अश्लक्ष्यतेः शिवस्यपुरोगच्छंतीति पुरोगमे ऽग्रेसे अन्यत्रापिदृश्यत इति गमेडप्रत्ययः गलेः प्र
मथ्यादिभिः उदीरितोऽस्याहितोमंगलतूर्यघोषोमंगलवाद्यध्वनिर्विमानशृंगाण्यवगाहमानः अस्तुरेभ्यो विमानस्थ
भ्यः सेवावसरं शशंस प्रस्थानतूर्यध्वनिमाकर्ण्यायमेवसेवावसर इत्यज्ञासिषुरित्यर्थः ४० तत्त्वणोसेनाप्रकाशमा

उदेति तस्य करस्य सहस्ररश्मिः स्पर्धः नखकिरणविस्तरकर्मणा निर्मितं तं नवमातपत्रमुपाददे ॥ एतेनवान्नित्यर्थः तदुत्फुल्ला त्वस्या
नपत्रस्य प्रांतविलंबिनोऽर्कफलादिविह्वरमौलिस्तदुत्फुलस्यापन्नमौलिरित्यर्थः स्तः हः उत्तमांगे मौलिरिति उत्तमांगं शिरः
शीर्षमित्यमरः पतंतीति गंगायमुनयस्य पतंगगद्गवप्रभाविनुत्यसोत्फुल्लादित्य चत्वरीति कार्योः ब हरस्य नवतरस्यामिति दूरा
प्येयोगे विकल्पेन पंचमी मन्मथेनोक्तं अस्यारादित्य आराद्दूरस्यार्थे ग्रहणलात्पंचमीति तद्दनोकटीकैचास्यपश्चा
त्स्येपोक्तविकल्पापवादत्वाद्दूरं ग्रामस्येत्यादिवत्षष्ठी प्रयोगे त्यापात्तः स्यादित्युक्तमेतत्सीयमेव ४१ मस्त्विति
तदन्वी गंगायमुने चमत्कृते विग्रहधारिण्यो त्वचामरे चामरयुक्ते सत्यौ अनेन एव समुद्रगान्नूप विपर्यये पिवनदी
रूपविपर्यये पि हंसपातेन हंसचारेण सहवर्तते इति सहंसपाते इव तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः बोपस
र्जनत्वे तिभावः लक्ष्मणेन स्यौ देवेशि वं आशीर्वितानां सवितेर्लुङ्तङ् गंगायमुने चामरग्राहिण्यौ देवमुपत
स्यतुरित्यर्थः ४२ प्रथमो विधाता चतुर्मुखः तं देवमभ्यगच्छत् तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्सांकः पुरुषः पुरुषो
त्तमो विष्णुश्च सत्वातदभ्यगच्छत् किंकुर्वंतौ जयेति वाचा जयशब्देन तत्स्वभावस्य महिमानं हविर्भोक्तुर्वह्निमिव वर्धय
न्तौ ४३ तथानुचितमेतदुक्तमित्याह एकेति सा एकैव मूर्तिः त्रिधा विभिद्यते ता श्रीपाधिकास्त्रयभेदो
नवास्तवइत्यर्थः अत एव एषां नया प्रथमावरयोभावः प्रथमावरत्वे ज्येष्ठकनिष्ठभावः सामान्यसाधार
णेइत्यासर्वे विज्येष्ठाः कनिष्ठाश्चेत्यर्थः तदेव विवृणोति कदाचिद्विष्णोर्हरः आद्यः कदाचिन्नस्य हरस्य
हरिराद्यः कदाचित्तयोर्हरिहरयोर्वेधा आद्यः कदाचित्तौ हरिहरावपि धातुराद्यौ ४४ तमिति पुरुहूतमुख्या
इन्द्रादयो लोकपालाः श्रीलक्ष्मणनामेऽप्यर्चिकानां छत्रचामरवाहनादीनां उत्संगे गलित्यागेन विनीतवेषा
अनुद्धतवेषा संत तथा दक्षिप्रधाने निमित्ते दर्शनदानार्थेमित्यर्थः एवं तं दिदंक्षामम दर्शनं दापयेति तं देवं

प्रतिरुतहस्तादिसूचनाइत्यर्थः संज्ञास्याच्चेतनानामहस्ताद्यैस्त्वार्थसूचनेत्यमरः तदिङ्गिताहरेनंतंदिनाऽयमिंद्रः अग्रणमनिलयं
चंडइत्यानुस्तिपूर्वंनिवेदिताः ओजलयः कृतोजलयः सेतः अलेभुः अगताः ४५ कंपनेति सदेवः शतपत्रयोनिं चतुर्मुखेमूर्द्ध्नः
कंपेनतत्याहरिवाचाभाषलेनवृत्रंहतवंतं वृत्रहणमिंद्रं अल्लधूलग्रेत्रेपुक्विविति क्विप् । स्मितेनमंदहासेन अशेषान्सुरान् आलो
कमात्रेण इत्थंयथाप्रधानंयथार्हं संभावयामास ४६ तस्मादिति तस्मैआशिषा यशानधिभिः दिवंसत्वेसत्तायामितिसमासः पुरस्ता
दग्रजयेत्याशीर्वादाशीः सम्रजेअप्रयुक्तानां सम्नर्थीस्मिनपर्वमाह क्विमिति वितर्केअवर्नितेविवाहस्थयज्ञानस्मिन्स्वयमयाद
॥ ईमेवरत्नाः पूर्वमेवनिमंत्रिताः अध्वर्यवकस्त्रिजः इतिविशेषवाचिनासामान्यमुक्तं ४७ विवस्ववत्विति क्विस्त्वावस्तुनीम
कश्चिद्गंधर्वोदेवगायनः तंआगग्रसरे स्नत्रमुखेअग्रीलेऽर्चिपुरोः प्रवीलेऽर्चिपुरस्तादभिजविस्तनिस्रातशिक्षिनाइत्यमरः अयपूर्णपुरालो
समाहारस्त्रिपुरं तद्धितार्थेत्यादिनासमाहारसमासः पात्रादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यइति । स्त्रीलिंगतानिषेधः त्रिपुरस्य संबंध्य
वदानेपूर्वंसनेकर्मविजयहपेत्रिपुरावदानेमत्संगीयमानंयस्यसतथोक्तः अवदानंकर्मवृत्तमित्यमरः ध्यानेनमोमोहइतियावत्
तद्विकारेण लंघ्योऽभिभवनीयोनभवतीत्यध्यानविकारलंघ्यः ताराधिपखंडधारी चंद्रकलाधरः शंभुरध्यानेतनार ४८ स्वइति ॥
स्वेआकाशेखेलेसुंदरंगछतीतिखेलगामी ससहः शोप्यमानाः चामीकरकिंकरायः कांचनक्षुद्रघंटिकायस्याः सतथोक्तः
किंकिणीक्षुद्रघंटिकेत्यमरः तद्वतध्वजेतिकप् वासनइतिवाहोवृषभः कर्मण्लिपक्व शोतघनेस्पृशमेघेऽप्रतेएवतत्प्रिया
तात्वग्रकंपेरवस्थितेर्विघातोऽग्रेमुहुर्धुन्वन्हरमुवाहवहेतिस्म ४९ सइति सवाहः अप्रातः परामियोगः सत्रुसमाक्रां
तियस्यसतथोक्तः नागेंद्रेण हिमवतागुप्तैरक्षितैनगरमोषधिप्रस्थेपुरोऽग्रेविलग्नैः संक्रांतेःस्वदृष्टिपातेः सुवर्णेस्त्रैः स्य
मालामिवसृहन्नीतापर पुरः अस्वतान्सरदृष्टिपयिसंगवतिला सैवर्णीयदृष्टवाकर्षेणदामानीवलग्नेनेस्मेत्यर्थः ५० ॥
तस्येति तस्यनगरस्योपकंठेनिकटेघनोमेघइवनीलः कंठोयस्यसतथोक्तः देवः कुतूहलादृष्टोनेत्रुघाऽन्मुखैःपौरैः
दृष्टः तन्नस्वबाणचिह्नात्रिपुरविजयसमयेस्वबाणलोकितान्मार्गान् कृतान्श्रिदाकाशदेशादवतीर्य असनमृगाचृष्टेनिकं

प्रा॰ ८१०
४२

स्थूलतमिथाय ५१ तमिति आगमनेन शिवागमनेन पवित्रीकृतो गिरिचक्रवर्ती हिमवान् ऋद्धिमतामलंकारा
दिसमृद्धेन बंधुजनेनाधिष्ठितेन नगरेण सममसम्यक्सहितं गजानीकैः चंद्रकुल्याविकसितकमला ये पुनः स्वैः
स्वकीयैः कटकैरिव नेतृभिः सह गमनाय ५२ वर्गाविति हरविसर्ग्येहरगामी घोषो जय्यो लोके वा श्च महीधरा
श्च तेषो देवमहीधराणां द्वौ वर्गौ उद्घटिताविधानेद्वारादिनकपाटे उरस्व द्वारे मिलितः एकः सेतुर्यथा वा मिलेत्ये
केनुयसाम्नो घोषवाहाविवतमीयतुः संगतौ इणधातोर्लिट् ५३ ह्रीमानिति अभिधोहिमवान् गैंयोलोका
त्रैलोक्यं यानुर्वर्णादिलात् प्रणत्यः नम्रवंशेन नमस्कारेणोन्नेः हरेण कृत प्रमाणम् संभ्रमालिक्कपित् पैः
श्च सुरमातुलानां यदी स्वाश्रयाः अभ्यर्थ्य न्त्रानुज्ञानाभिवादन मितिस्मरणादिति भावः ह्री मनाश्च महा
देवं प्रति स्वयं मल्पत्वानसे कोचं प्राप्तवन्पी न तु विदितेश्वरमहिम्नः स्वयं प्राणेन प्रणतस्य तदीयजामातृत्वाकारमात्रेषी
कारेकः संकोचं इत्याशंकांनुदति एवमिति यस्मात् हिमवान् पूर्वं प्रागेव तस्येश्वरस्य महिम्नात्मत्वेन मा
वर्जितेन मितस्मात् स्मृशिरेतेन विविदे तत् स्वयं प्रणत लोनत्वानुसंधानेन संकोचः प्राप्तनुसंधानं तु ओत्सुक्यानासीति
भावः ५४ सइति प्रतियोगादानंदलाभादिक संत्री मुखे श्री ये स्पलतप्रोक्तः सहिमवान् जायामिर्मीतेजा
नातीति जामातुर्दरस्व व बोद्दरादिलात्साधुः जामाता दुहितुः पतिरित्यमरः अग्रेसरतो पुरोगामि स्वमुपेस्य
नंदेवं आगुल्फपादद्वौ पिपर्वते कीर्णानि पर्याप्तानि आपणमार्गपुष्पाण्येव दीपिकालप्रपुष्पाणि यस्मिंस्तदा
॥ गुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पं न के ग्वपि घुटिके गुल्फावित्यमरः ऋद्धिमद् मंदिरं नगरं प्रावेशयत् ५५ तस्मिन्नि
ति तस्मिन्मुहूर्ते प्रवेशमुहूर्ते ईशानस्येश्वरस्य संदर्शने लालसानां लोलुपानां लोलुपो लेतु भो लोलो लालसस्तालोल
स अस इतियादवः पुरसुंदरीणां आसादमालासु इत्थंवत्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्याणि केशबंधादि नियेपु
नानि क्रियेष्टा नानि व्यापाराः नपुंसके भावेक्तः इत्यमरः ५६ तान्येवाह पंचभिः श्लोकैः आलोकेति सहसाआ
लोकमार्गं प्रजन्त्या कयाचिद्विदेष्टन् द्रुतगतिवशात् उन्मुक्तबंधनः अतएव वांतमाल्यउच्छ्रीर्णमाल्यः अथ यः सउ
देष्टनवांतमाल्यः करेण उद्धोपतिनोपि केशपाशः केशकलापः पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्प

गम
४३

रेइत्यमरे यावदामोक्षमार्गोसान्निपर्यंतंतस्य श्लथबंधनायसंभाविनोमथ्नितिनः ५७ प्रसाधिकेति कश्चित्स्त्र
५१ शाधिकोलंकृत्यालेवितं रंजनार्थंधृतं द्रवरागमेवाद्रीलक्तकमेणाग्रे चासौपादश्चाग्रपाद इतिसमानाधिकर
णसमासः हस्तात्प्रागृहस्तेयात्सुलणुणोतोमदमेदादिति वामनः तमानिविप्राक्तुब्धनुत्सृष्टलीलागतिस्सक्तमंद
मानासती आगवाक्षान्तवाक्षपर्यंतं पदव्यमनत् पदवीमलक्तकांकांलालाविर्हतनानुचकार ५८ विलोचन
मिति अपरास्त्रीदक्षिणेविलोचनमंजनेनसंभाव्यलेभूत्यतदं चितं तेनांजनेनवर्जितंवामनेत्रं यस्याःसास
तीतथैवशलाकामंजनेकर्णिकोवहंतीवातायनसन्निकर्षंगवाक्षसमीपंययौ दाक्षिण्यग्रहणेसंभ्रमात्रंजु
कंचमधाननार्थंसव्येहिपूर्वमनुष्याग्रेजनादृ त्यिश्रुतेः ५९ जालेति अन्यास्त्रीजालांतरंगवाक्षमार्गो जालां
तरप्रेषितदृष्टिःसतीप्रस्थानेनगमनेनभिन्नांत्रुटितांनीवीवस्त्रग्रंथिं नीवीपरिपणेग्रंथौस्त्रीणांजघनवासतीतिवि
श्वः नवबंधकिंतु नाभिप्रविष्टाभरणानांकंकणानांप्रभायस्यतेनप्रभैव नाभेरावरणमभूदितिभावः हस्तेनवस्त्रोऽग्रव
लंब्यगृहीत्वातस्थौ ६० अर्द्धेति सत्वरमुत्थितायाःकस्याचिदर्द्धमाचितामणिभिर्गुंफितातत्र अर्द्धचितात्कुत्तमितिसंभ्रमा
द्भुतेन द्रुतिश्रृतेयणप्रतिधातोःकर्मणिक्तः पदेपदेप्रतिपदंप्रस्थायो द्विभीवः गलंतीगलद्भ्योसैतीरसनामेखलातदा
नीं अंगुष्ठमूलेअर्पितं गलितंसूत्रमेवशेषायस्याःसाआसीत् ६१ तासामिति तदानींतासांरुद्धानां तासांस्त्रीणां
आसवगंधोगर्भेयेषांतैः किलोलनेत्रास्तेपांवपि भ्रमरायेषुतैर्मुखैर्व्याप्ताविराजंतावकाशाःगवाक्षाः सहस्रपत्राभरणाश्चा
सन् कमलालंकृताइवाभ्दिताइत्यर्थः ६२ तावदिति तावन्नाक्मिनवसरेइंदुमौलिनीश्वरोदिवादिप्रसादस्थं गारीण्ये
नेत्राभिरभिषेकेणस्नपनेनद्विगुणद्वितीनिद्विरावर्तितांनीमित्रगुणस्त्रावस्त्रिशादिजं द्रियामुष्यतंत्तुवृतिथैरतयं
नीकुर्वन्नताकाभिराकुलमाकीर्णंमुन्नतोरणमुद्धितनोरणंराजपथंप्रपदे ६३ तमिति एकएवदृशोदर्शनीयस्तमेकदृ
श्यंतमीश्वरंनयनैः पिबंत्यः अनिन्यसयापरस्वत्यतृत्यर्थः शोकरं दृष्टिभिरावित्वंत्यइतिपाठः तानान्यैः विषयांत

कु०सं०
४५

रागिणि तनो अनन्यद्विषयान्तरगमः नविडुरित्यर्थः तथाहि आसां नारीणां श्रोत्रेंद्रियवृत्तिः सर्वात्मना सर्वात्मकार्त्स्न्येन चक्षुःप्र
विष्टेव श्रोत्रादीनींद्रियाणि स्वातंत्र्येण ग्रहणाशक्तेः चक्षुरेव प्रतिबिंबश्रवणोत्सुकान्त्ययमर्थैव मुपलभंते कृत्स्नः अन्यथा
स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ६४ अथ पौराङ्गनानां वचनमाह स्थाने इति पेलवया कोमलया अपर्णया पा
९५ र्वत्या स्नस्य शिवाय तदर्थं अर्थेन सह समासः सर्वलिंगता चेति विशेष्यनिघ्नत्वं उग्रं तपस्तप्तं स्थाने युक्तं कुतो या नारी
अस्य वरस्य दास्यमपि लभेत सा कृतार्था स्यात् या अंकमेव शय्यातो लभेत सा किमुत कृतार्थेति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ६५
परस्परेणेति स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौंदर्यमिदं द्वंद्वमिथुनं द्वंद्वपरेस्यादिना इति द्वंद्वनिपातः परस्परेण नायोजयि
ष्यत् तथा जयेद्यदि प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वंद्वे रूपविधानयत्नः सौंदर्यनिर्माणप्रयासो विफलोऽभविष्यत् ॥
एतद्वनुरूपस्त्रीपुंसोत्तराभावादिति भावः लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ लृङ् ६६ नेति आरूढ दूरे आरूढकोपे
नयेन हरेण कुसुमायुधस्य कामस्य शरीरं न दग्धं नूनं किंतु कामोऽमुं देवमुदीक्ष्य दृष्ट्वा व्रीडात् सौंदर्ये पराजितोऽस्मी
ति लज्जायाः स्वयमेव संन्यस्तदेहः त्यक्तदेहः इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा ६७ काश्चित् काश्चिदाह अनेनेति हे आली सख्यो शैल
राजो हिमवान् दिष्ट्येन त्वनेनेश्वरेण स्वयं मनोरथैः प्रार्थितमवरुद्धमभिमतविषयीकृतमित्यर्थः अत्रेमेथ्ये पतेर्धाः
प्रार्थ्यं नावोचाव रोधरोधयोरित्यभिधानात् अनेनेश्वरेण संबंधमुपेत्य क्षितिधारणेनोच्चमुन्नतं मूर्द्धानमुच्चैस्तरा
मुच्चतरं उच्चैरित्यव्ययात्तरप्प्रत्ययः मूर्द्धो द्व्यव्ययत्वान्नामुप्रत्ययो न तराबाधः किमुत्ते अव्ययादित्यादिना अद्रव्यप्रक
र्षे तस्याविधानादिति वक्ष्यति धारयिष्यति वहतेर्लृट् ६८ इतीति त्रिनेत्रस्यैवं कर्णसुखेतीत्यमोघविधि श्रव्या विभाति
नीनां संबंधिनीः श्रोत्रसुखाः श्रवणमधुराः कथा आलापान् शृण्वन् केयूरैरंगदैरश्लिष्टी लीलाकृतैर्लाजानां मुष्टया
यस्मिंस्तत्रयोक्तं तत्रापवर्कीर्णा आचारलाजाः अंतरालस्थाः गृहे चलितायितव्येत इति पुरंध्रिसंबंधाति सचोक्तिः हिमा
लयस्य हिमवत आलयं भवनमाससाद ६९ तत्रेति तत्र हिमवदालये अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तः वितीर्णहस्तावलं

राम॥
७५

धः सन्नु शारदघनच्छटेत्मेघात् शारद्विशोभनान्मेघस्य शुभ्रत्वं गम्यते दिधीतिमान्सूर्य्यः देवकुल्लोक्य प्रमाद्वतीर्य्य कमलासनेन पु
र्वमग्रे कोंतानिप्रविष्टानि अडिप तेकांतांतराणि प्रकोष्ठांतराणि विवेश कक्षा कक्षांतरं आर्याः कोच्यारोह प्रकोष्ठयोरिति
यादवः ७० तमिसि तमीश्वरमन्वगांचेतीत्यनुपदं अव्ययमेतत् अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः
इंद्रप्रमुखाः देवाः सप्तर्षयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः तन्नकुर्वित विनि सर्वनामप्रतिसंज्ञाप्रतिषेधः परमर्षयो महर्षय
श्चसन्नुमहत्स्वरमोज्ञरेत्यादिना तत्पुरुषः गणाः प्रमथाश्च उन्नगाधिामत प्रयोजनानिप्रसूतं प्रकृष्टममोघमित्यर्थः॥
मारभ्यतः इति आरंभ उपायः तस्मिन् गिरिपालयं हिमवन्मंदिरं अन्वगाद्वृन्दाविशन्नित्यर्थः ७१ तेऽपि तत्र हिमवत्ताल
येदेश्वरौ विष्टरभाजा सनगत उपविष्टइत्यर्थः यथावद्यथार्हं विधिवदित्यर्थः तदर्हमिति वतिप्रत्ययः सरत्नेरत
सहितं अर्घ्यमर्घार्थं जलं मधुमन्तौऽपुक्तं गावि भवं गव्यं दधिच मधुपर्कमित्यर्थः दधिमधुनिआनीतमर्घ्यादिकं
मंत्रान्वजं यविलाइतिमंत्रवर्जं ततो तत्र समासः आमंत्रवर्जं मंत्रान्वजं यदिलेत्यर्थः अयतीश्ना यामपि द्वितीयायां
चेति लमुत्व्रत्ययः इत्यात्म्यासस्कारोनुदतंव्यदमेकं वजामित्यत्र गत्यण् हीत्वीकृतवान् ७२ दुकूलवासा इति
अयदुकूलवासाः दुकूलेवसानइत्यर्थः सवरोविनीतैरनुकूलैरवरोधे पुयेदत्तास्तैरवरोधदत्तैर्वधूसमीपं निन्ये क
पामिवस्फुलेके नराजिर्यस्यस उदन्वान् समुद्रलीतिउदवान् उदन्वानुदधौ चेति निपातना साधुः नवैर्भं इ पादेर्भ
इकिरणैः कैलाससमीपमिव ७३ तयेति श्रानने चंद्र इवेत्युपमितिसमासः प्रबुद्धाननेन चेंद्रस्यकीर्तिर्य
स्यास्तया तथोक्तया ऊर्माध्यीशारदालोकः इवसेलज्यमानः सगदमानः। शिवश्च दृष्टंषिकमुदानीव तानिश्रकु
स्ठानि यस्य स तथोक्तः चेतः सलिलमिव ततप्रसन्नमस्य सप्रसन्नचेतः सलिलोऽभूत् सर्वलोकधोरविधयोचित
विशेषणानियोज्यानि ७४ तयोरिति तयोः शिवयोर्वधूवरयोः समापत्तिश्रुयदृष्ट्योतंगतिषुकानराणिचकि

कु०सं०
४५

तानि किंविशेषव्यवस्थापितानि पक्ष्माणि संहतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहतानि कालेकेत्यादिना तस्तु तथः
अन्योन्यस्मिन्लोलानि सतृष्णानि लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः । विलोचनानि दृष्टयः तदानं तस्मिन्द्वलोले ह्रीयं
गलंकृयानि मिश्रेन संकोचनमन्वभूवन् ७५ तस्याइति अष्टमूर्तिः शिवः तमीलस्य संसेकेते इति तं चेकिनः तद्वी
तस्येत्यर्थः अतएव उमातनौ उमाशरीरे गूढतनोर्गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्वं प्ररोहमिव प्रथमाङ्कुरमिव स्थितं शो
लगुल्हणं हिमवता उपनीतं ताम्राङ्गुलिं तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह ७६ रोमेति उमयाः रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभू
न्पुमानौः वृषकेतोः प्रभः गौरतद्धित ल्डुकीति सूचु सकेतुचिह्नं यस्य स पुङ्गवकेतुः शिवः स्विन्नाङ्गुलिरासी
त् अत्रोच्यते पाणिस समागमेन पाल्पासेस्पर्शेन कस्मीन योर्वधूर्वरयोर्मनोभवस्य तत्रिर्वस्थितिः समं विभक्तेव समी
कृतमेवेत्यर्थः प्राकृसिद्धस्यानुरागसाम्यस्य संप्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिस्पर्शकृतत्व उत्प्रेक्ष्यते न तु कन्यानुमम
समागमे विघ्नकरचरणं भवति वरस्तु रोमाञ्चितो वभन्तीति वा तस्या पत्नेन विपरीतमुक्तमिति चेत्रैव दोषः एवमन
योभीवं परीक्ष्यते इति वाक्यशेषे स्मिरितिवह्व वचने न विदरोमाञ्चग्रहणस्य सकलसात्त्विकोपलक्षणत्वात्गमेनत्र
नियमावधारणाद तन्न एवर पुर्व श्रोत्र्यपाभिधानान्तस्योक्तिविरोधस्तस्य वाते तदेतद्गुवेशं भीविन्यासमल्पक
मेवोद्याम सात्त्विकास्तु स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्विदे वैवर्ण्यवेपथू अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ७७
अप्सु केति यद्यस्मात्प्रयुक्तं पाणिग्रहणीयस्य तत्रयोऽहं अन्यलौकिकवंधस्य वाग्रसमाहारद्वैकवज्ञावः तदानी
पाणिग्रहणकाले अनयोः शिवयोः सान्निध्ययोगादनन्यामुत्तमां कान्तिं शोभां पुष्यति प्रसाने तत्सोभयस्य
मामहे स्वरूपस्यमिथुनः श्रीः किं कथ्यते तत्प्रसादादन्यस्य शोभालाभः तस्य शोभा किमुत कथ्येत्यर्थः
७८ प्रदक्षिणेति तस्मिन्मिथुनमुदर्चिषः नन्नतेर्वालस्य कृशानोः कर्मणः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षि रामः॥
४५

णीकरणेन प्रकाशेन किमिव सुमेरोरुपान्ते अनुवर्तमाने मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः अन्योन्यसंसक्तं संगतं मिथुनस्याप्ये
नद्विशेषणं अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिंदिवमिव समाहारे द्वंद्वैकवद्भावः ७८ ताविति तु पुरस्ता
देवराज्ञो हितैधनेयः सपुरोधाः हिमवतः वर्हिः अग्निः त्रिवारं सुस्वत्ययः अपरिणीय परितो नीत्वा प्रदक्षिणी
कार्येत्यर्थः नयतेर्द्विकर्मकत्वात्तेन वधूसमिद्धा विविदीप्तज्वालेन स्निग्धे वधूलाजमोक्षलाजविसर्गकार्यामा
स हकोरन्यतरस्यामिति विकल्पाद्दणि कर्तुः कर्मत्वं ८० सेति सा वधूः गुरोः पुरोधसः उपदेशात् इष्टो गंधो यस्य
तं लाजधूमांजलिं वदनं निनाय कपोलयोः सर्पिः स्पो शिखा अग्रे यस्य स तथोक्तः सधूमः तस्याः गौर्याः मुह
तकर्णोत्पलतां अपेदे धूमस्य विस्तरत्वान्मुहूर्तं ग्रहणे ८१ तदिति न ईषदुष्णत्वाद्धूमग्रहणाद्वा वाष्पमाण
धूमग्रहणादीषदार्द्रऽरुणो गंडलेखो गंडस्थले यस्य तत्तथोक्तं अक्ष्णोरुच्छ्वासितं ऽकदूरं कालांजनस्य
रागो रंजनं यस्य तत्तथोक्तं कांतो यववावतंसो यवांकुरकर्णपूरो यस्य तत्तथोक्तं तथाभूतं वधूवदनं लाजांज
लिविसर्गधूमाग्रे समाजिघ्रेदिति प्रयोगस्तु निकारः ८२ वधूमिति अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह कि
मिति हे वत्से एष वह्निस्तव विवाहं प्रति विवाहकर्मणीत्यर्थः कर्मसाक्षी कर्मदर्शी भर्त्रा शिवेन सह तु
कविचारया त्वया धर्मश्चर्यो धर्माचरणं कार्यमित्यर्थः तव्येति अयं च प्राजापत्यविवाहोऽदृश्यः यदाह
आश्वलायनः सहधर्मं चरेदिति प्राजापत्यं इति ८३ आलोचनांतमिति भवस्य पत्या भवान्याः इवो
हनेत्यादिना ऽजीयु अनुगन्तरस्य आलोचनांतं श्रावणेगपर्यंतं वा आस्यादिभिर्विधिवीरित्य

श्रि

स्वयीभवः श्रवणो नेत्रे विनत्य विलप्यनत्सर्वांकं गुरोर्याज्ञिकस्य वचनं सहधर्मं चरेति वाक्य निदाघकाले
ग्रीष्मकाले उत्वलनाय याऽध्रकदलं तापयात्ऽप्मि व्याघ्रप्य समाघं माहेइ पार्जन्यमंभोजलमिव पीतं अत्या
दरेण श्राद्धेत्यर्थः ८४ ध्रुवेलेति त्रियं दर्शीनं यस्य कर्मभृ नस्य तेनु ज्ञिय दर्शीनेन वेणशास्त्र तेन भर्त्रा
ध्रुवस्य न तत्र विशेषस्य दर्शनाय ध्रुवो धर्मे देक्षीवंतु निश्चिते सात्वने श्विति उभयस्वाप्यमरः प्रयुज्यमा
हस्यनामये ध्रुव इति नियुज्यमाना हि सन्निके ही ह्रियाहीनस्वरा सा वधूः कष्टमपि कुद्रेणानन मुत्रम
व्यवक्षिप्य ध्रुव इत्युवाच ८५ इत्थमिति इत्थमनेन प्रकारेण इदमः स्यमुरिति मुत्रत्ययः विज्ञेन
शास्त्रज्ञे पुरोहितेन हैमवते न प्रयुक्तपाणिग्रहोपचारौ कृतविवाहकर्माणौ प्रजानां पितरौ माता पि
तरौ नाडुमामहेश्वरौ पद्मासनस्थाय पद्मासनोपविष्टाय पितृणामपि पित्रे पितामहाय ब्रह्मणेऽपि
नामहो विरंचिः स्यान्नाम्नस्य जनकोऽपि चेति विश्वः पितृव्यमातुलमातामहपितामहा इति निपा
तनात्साधुः प्रणेमतुर्नमश्चक्रुः पितामहः पित्रोरपि पूज्य इति भावः ८६ वधूमिति वधूं क
ल्याणि विधात्रा ब्रह्मणा हे कल्याणि वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरजननी भवेति प्रतिनंद्य
ते स्म आशास्यते स्म आशिषमुक्तेत्यर्थः स विधाता वाचस्पतिः वाग्मीश्वरोऽपि सन् कल्कादिलो
त्साधुः अष्टमूर्तौ शिवे त्वाशास्यचिंतास्तिमितो मेदो बभूव तस्य निरीहस्याशास्याभा
वादाशीर्विस्तिमितस्तब्ध इत्यर्थः ८७ क्लृप्तेति तौ जायापती वधूवरौ पश्चात् नमस्कारानंतरं

त्कृत्ता उपचाराः पुष्परचनादयो यस्यां तां चतुरंतवेदिं चतुरस्रवेदिकामेत्य गाप्य कनकासनस्थौ मैनौ लौकिकं लोके
विदितं व्यवहाराचारमात्रमित्यर्थः ॥ ततस्तौ सपत्नीयमानास्यं नप्यापि लौकिकाचारं मनसापि न लंघयेदिति शा
स्त्रादावश्यकमित्यर्थः ईश्वरिद्वौ पादनीयमन्त्रात्यर्थः ॥ आद्वाह्निनारोपणमन्वभूतां ८८ यत्रोते ति लक्ष्मीः श्रीः
देवी यत्रौ ते पुष्पस्रग्यौ ते पुलग्रन्थिविद्रुमजालेरक्तमुक्ताफलजालेन मौलेविनामुक्ताकलापेन या सो भा
सा येन तत्रैयौ के ॥ आयतं नालमेव दंडो यस्य तत्कमेवातपत्रं तत्रतयोः शिवयोरुपयुपाधत्तद्धौ ८९ द्विधेति
॥ अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा सैस्कृतप्राकृतरूपेण द्वैविध्येन अप्रयुक्तौ नौ स्तुरितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं
तुनाव तुष्टाव तुष्टुवेनाविति निघातो लिट् केन किमित्यत आह संस्कारेति संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन सत्कृ
तेनेत्यर्थः वरेण्यवरालीयेश्लाघ्यमित्यर्थः वृत्तिरीत्यादिकरणमात्यर्थः वरेण्योदारं सुखेन ग्राह्यं निबंध
नं रचना यस्य तेन वाङ्मयेन प्रास्तुत भाषयेत्यर्थः ॥ वधूं तु नाव त्वलेन संबंधः ९० नाविति नो देवती सेधि पु
सुखादि निर्वहणान्ते पुष्पं च तु संधिषु तदुक्तं दशरूपके मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः ॥ व्यंजितव
न्ति भेदस्फुटं तत्कौशिक्यादिवृत्तिविशेषं रसानुगुण्येनेति शेषः तदुक्तं भरतेन कौशिकी स्यात्तु शृंगारे र
से वीरे तु सात्वती रौद्रबीभत्सयोर्वृत्तिर्नित्यमारभटी पुनः शृंगारादिषु सर्वेषु रसेषु इष्टा तु भारती कौशिक्यार
पु शृंगारादौ विविधेषु गुलेरागेष्वेर सइत्यमरः तथा शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्सा
द्भुतसंज्ञा वाक्याः रसाः पूर्वैर्न दोहलताः इति प्रतिबद्धरागप्रति नियमेन प्रवर्तितवसेनलालिनादिरागेय

स्मिन् यत्ते योगमार्गो विहितः हृदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः यथाह कोहलः सैंडेंदुनेन यावीरेषु रागेण प्र
गीयते शृंगारहास्यकरुणास्तु रागेण प्रकीर्तिताः भयानके च बीभत्से रसे गेयो नपुंसक इति ललिता
गहारं मधुराहवं अंगहारोंगविक्षेपस्तस्य मः आसौ भवमार्गं रूपकानरंभकृति मतमित्यर्थः तदुक्तं आकु
प्रकरणादीनां नाटकं केंभ्रकृतिं बुधा इति अभरसात्मुर्वस्यादीनां प्रयुज्यत इति प्रयोगो रूपकं नाटकरूप
कमित्यर्थः आद्यमिति विशेषणान्तं पुरुहूतमयस्य नो हृश्चैवेनौ पाद्याधेत्यादिनाहश्लोकः पश्चादेशः दे
देवा इति देवाः इंद्रादयः तदेतेनस्य प्रयोगदर्शनस्यावसाने ऊ भार्यं पद्मिनीतदारं हरेवि ति देवेषु व्रजो
जेलयः संतोनियन्त्य प्रणियपस्य शापावशाद्देवानि पन्नमूतेलेध शरीरस्य परिलेष्यति पार्वती यदेत्या
दिना शापस्य पार्वती परिणयनो नत्वादित्यर्थः पंचशरस्य कामस्य कर्तुः सेवां यथा चिरे पुनः प्रसादि
न शरीरस्य तस्येसेवार्थी क्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः पुत्रादिनाधाचे ऋकमेकत्वे ९२ तस्येति॥
विमन्युर्गतक्रोधो भगवान् ईश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य सायकानां व्यापारमनुमेने अंगीकृतवान् तथाहि
कार्यवद्भिर्यष्टैः कालो यो ता वसरे प्रयुक्ता अनुष्ठिता भर्तृपुत्यामिषु विताप ना सिद्धिमेति खलुस फ
लाभवतीत्यर्थः अयमेवास्य स्मरसेवास्वीकारे यदात्मन्यापितन्सायकव्यापारमंगीकृतवानिति ९३
अथ चेति अथ ऊमोलिः शिवरत्नानविधुपगणान् विसृज्याहिलिनिधन्वनिकन्यां पार्वतीं करेणादत्तः
कनककलशयुक्तं मंगलार्थं मतर्जिहितहेमकयष्टुलं कौंभ क्रपः भुवादि रचनास्तासो लो
भयासनार्यं तायवहितमित्यर्थः क्षितिविरचितास्थंडिलं कल्पितां श्यानतल्यं यस्मिन् तत्कौतुकं

कौतुकागारमागात् शय्यागृहं जगाम अत्राश्वलायनः ॥ अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनावधःशायिनौ ब्र
ह्मचारिणौ स्यातामिति अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वं त्रिरात्रमिति विशेषः त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वेति वचनात्॥
तथा कामसूत्रेपि अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेणैव किंचित् त्रिस पुच रजनीषु स्तब्धभावावाधिनोति त्रिरात्रमि
त्रनभिंषाब्रह्मचर्यं नवाः स्याहृदयमनुतुहंध्यान्स्विद्यानमिकुर्यादिति भावः ९४ नवेति तत्र कौतुकागा
रे ईशः ईश्वरः नवपरिणयेन नवोद्वाहेन याल्लज्जा सा भूषणं यस्यास्तां अत एव नेत्रे त्रिलोचनाले तत्कृता
क्षेपं मुक्तीनमितियावत् वदनमपहरन्तीं साचीकुर्वतीं अयं च लज्जानुभावः अनुभावांतरमाह श
यन सखीभ्योपि न विसह चतुभ्योपी स्वपीः कथंचित् कृच्छ्रेण दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं प्रथमाः प्रमथाः गिरिशे प्रम
७ थाः हास्यरसाधिदेवताः शुभमेः वापि भवाः प्रभावभरतेः शृंगारोविष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवत इति
प्रमथमास्तुः पारिषदाः स्त्यमरः तेषां मुखेषु विकारैः विकृतचेष्टितैर्गूढमप्रकाशं हासयामास हासप्रायी
लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः यथाहृगो नैदः हास्येनमधुना नर्मवच सा लज्जितां प्रियां विलुप्तलज्जां
कुर्वीत निपुणे प्रसवीजनैरिति ९५ इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि
विरचितायां कुमारसंभवव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ७ समाप्तम
गमत् संवत् १२५५ आषाढ शुदि सप्तम्यां बुधवासरे लिखितं पुस्तकमिदं [redacted]
सूनुना [redacted] स्वपाठनार्थं॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

कुमारसंभव टीका

१८५०॥ श्लोकसंख्या

नं १९